

Година III, Брой 1/2007 г.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

*Economics and
Management*

Югозападен университет "Неофит Рилски"
Стопански факултет

Благоевград

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

доц. д-р Чавдар Николов

Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Chavdar Nikolov

Зам. гл. редактор

доц. д-р Рая Мадгерова

Deputy Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Raya Madgerova

Редакционна колегия

проф. д-р Васил Пехливанов
доц. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
доц. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Зоран Иванович
(Университет-Риека, Р. Хърватска)
доц. д-р Людмила Новачка
(Икономически университет –
Братислава, Словакия)
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Милко Митрополитски
проф. д-р Надежда Николова
проф. д-р Бьорн Паапе
(РВТУ-Аахен-Германия)

Editorial Board

Prof. Dr. Vasil Pehlivanov
Assoc. Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Zoran Ivanovic
(University of Rieka, Croatia)
Assoc. Prof. Dr. Ludmila Novacka
(University of Economics -
Bratislava, Slovakia)
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Milko Mitropolitski
Prof. Dr. Nadejda Nikolova
Prof. Dr. Bjorn Paape
(RWTH Aachen, Germany)

Отговорен редактор

гл. ас. д-р Десислава Стоилова
гл. ас. д-р Преслав Димитров

Production Editor

Chief Ass. Prof. Dr. Desislava Stoilova
Chief Ass. Prof. Dr. Preslav Dimitrov

**Технически редактор и
дизайн**

Лъчезар Гогов

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Основатели:

доц. д-р Рая Мадгерова, проф. д-р Надежда Николова и доц. д-р Чавдар Николов

◆◆◆ 2005 г. ◆◆◆

Списание се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международный книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Н. Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крале Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073/ 885952

Editor’s office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
“Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: (+35973) 885952

НАУЧНО СПИСАНИЕ НА СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРИ ЮЗУ "НЕОФИТ РИЛСКИ" – БЛАГОЕВГРАД ГОД. III, №1, 2007

JOURNAL FOR ECONOMICS AND MANAGEMENT SCIENCE OF
FACULTY OF ECONOMICS–SOUTH-WESTERN UNIVERSITY–
BLAGOEVGRAD VOL. III, №1, 2007

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ	1	FOR READERS
<u>МАКРОИКОНОМИКА</u>		<u>MACROECONOMICS</u>
ЧАВДАР НИКОЛОВ - БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА БИ МОГЛА ДА СТИГНЕ ДО ПРЕГРЯВАНЕ ЗАРАДИ НЕДОИЗГРАДЕНАТА ИНФРАСТРУКТУРА	2	CHAVDAR NIKOLOV - OVERHEATING OF THE BULGARIAN ECONOMY COULD COME FROM THE NON SUFFICIENT BUILD INFRASTRUCTURE
<u>ФИНАНСИ И ИНВЕСТИЦИИ</u>		<u>FINANCES AND INVESTMENTS-</u>
РАЯ МАДГЕРОВА, ВЯРА КЮРОВА - DYNAMICS OF THE INVESTMENT PROCESS IN HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS IN BULGARIA	7	RAYA MADGEROVA, VIARA KYUROVA - DYNAMICS OF THE INVESTMENT PROCESS IN HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS IN BULGARIA
ДЕСИСЛАВА СТОИЛОВА - VALUE ADDED TAX IN BULGARIA ON THE THRESHOLD OF THE EU ACCESSION: A COMPARATIVE SURVEY	13	DESISLAVA STOILOVA - VALUE ADDED TAX IN BULGARIA ON THE THRESHOLD OF THE EU ACCESSION: A COMPARATIVE SURVEY
<u>ОБРАЗОВАНИЕ И ПАЗАР НА ТРУДА</u>		<u>EDUCATION AND THE MARKET OF LABOUR</u>
БЪОРН ПАПЕ, ИВОНА КИЕРЕТА - THE PROMOTION OF GENERAL EDUCATION AND UNIVERSITY EDUCATION AND THE CONSEQUENCES FOR POLAND'S MIGRATION PROBLEM	24	BJÖRN PAAPE, IWONA KIERETA - THE PROMOTION OF GENERAL EDUCATION AND UNIVERSITY EDUCATION AND THE CONSEQUENCES FOR POLAND'S MIGRATION PROBLEM
МАРИАНА ЙОРДАНОВА - ГЪВКАВОСТ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ	34	MARIANA YORDANOVA - FLEXIBILITY OF THE BULGARIAN LABOUR MARKET
<u>ИКОНОМИКА НА СВОБОДНОТО ВРЕМЕ И ТУРИЗЪМ</u>		<u>FREE TIME ECONOMICS AND TOURISM</u>
ЖИВКО РАЙКОВ - СВОБОДНОТО ВРЕМЕ В МЕЖДУНАРОДНИЯ ОБМЕН	43	JIVKO RAYKOV - THE LEISURE IN THE INTERNATIONAL EXCHANGE

МАРИЯ ШИШМАНОВА -
УСТОЙЧИВОСТ НА РАЗВИТИЕТО НА
ТУРИЗМА В ПЛАНИНСКИТЕ КУОРТИ

51

MARIA SHISHMANOVA - DEVELOPMENT
SUSTAINABILITY OF WINTER RESORTS

КОМУНИКАЦИИ

COMMUNICATIONS

ПЛАМЕН БРАТАНОВ - КРИТЕРИИ И
ИЗИСКВАНИЯ ПРИ ПРОСЛЕДЯВАНЕТО
НА КОМУНИКАЦИОННОТО
ВЪЗДЕЙСТВИЕ В СОЦИАЛНАТА СРЕДА

61

PLAMEN BRATANOV - CRITERIA AND
REQUIREMENTS IN THE STUDIES OF THE
COMMUNICATION IMPACT ON THE SOCIAL
ENVIRONMENT

РУМЯНА МОДЕВА - КАК
КОМУНИКИРАМЕ? ВИДОВИ РАЗЛИЧИЯ
НА УБЕЖДАВАЩОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ В
PR

70

RUMJANA MODEVA - HOW TO
COMMUNICATE? TYPE OF DIFFERENCE OF
PERSUASIVE INFLUENCE IN PR

ДЕМОГРАФИЯ

DEMOGRAPHY

МАРТА СУГАРЕВА, ИВАН ГАРНИЗОВ,
КАМЕЛИЯ ЛИЛОВА - ОСНОВНИ
КОМПОНЕНТИ НА ДЕМОГРАФСКАТА
ДИНАМИКА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ
СТРАНИ: ЕСТЕСТВЕН И
МИГРАЦИОНЕН ПРИРАСТ

74

MARTA SUGAREVA, IVAN GARNIZOV,
KAMELIA LILOVA - MAIN COMPONENTS OF
DEMOGRAPHIC DYNAMICS IN EUROPEAN
COUNTRIES: NATURAL GROWTH AND NET
MIGRATION

**Настоящият брой на списание "Икономика и управление" се издава с
финансовата подкрепа на авторите.**

***Всички права върху публикуваните
материали са запазени.
Възгледите на авторите
изразяват личното им мнение и не
ангажират редакцията на
списание.***

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание “Икономика и управление”. Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет “Неофит Рилски” – Благоевград и издаването му е свързано с по-нататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на членството на България в Европейския съюз. Стопанският факултет вече второ десетилетие се изявява като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България. Тази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание “Икономика и управление” - да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакцията колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;
- управленските подходи и механизми;
- европейската интеграция и глобализацията;
- качеството и конкурентноспособността;
- икономиката на знанието;
- икономическият растеж и устойчивото развитие.

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание “Икономика и управление” се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакцията колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание “Икономика и управление” ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакцията колегия

Доц. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА БИ МОГЛА ДА СТИГНЕ ДО ПРЕГРЯВАНЕ ЗАРАДИ
НЕДОИЗГРАДЕНАТА ИНФРАСТРУКТУРА**

**OVERHEATING OF THE BULGARIAN ECONOMY COULD COME FROM THE NON
SUFFICIENT BUILD INFRASTRUCTURE**

Assoc. Prof. CHAVDAR NIKOLOV, Ph. D

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The article discusses the problems of the possible overheating of the Bulgarian economy in a short time future period. The conclusion is that a overheating could not be awaited from the side of the inflation, the growth of the incomes, the current account deficit or the credit expansion. The possible source of the overheating of the economy could be the infrastructure. As measure against the overheating the author proposes the investing of the budget surplus to accelerate the building of the now non sufficient infrastructure in Bulgaria.

Key words: overheating, infrastructure, budget surplus

В началото на 2007 година от името на Световната банка и на швейцарската "Креди Суис" излезоха два анализа, които, разглеждайки новите страничленки на ЕС от Източна Европа, касаят и България.1)

Подходът, който прозира в приведените за нашата страна факти и тяхното тълкуване естествено е традиционен за банковите аналитици, сиреч той може да бъде характеризиран като консервативно предпазлив. И трябва да се подчертае, че професионално погледнато, bankerите са в пълното си право да разсъждават точно по този начин, зад умозаклученията им винаги стои грижата за реномето на банката и съответно за сигурността на парите на спестителите. А последното, от своя страна, се постига на аналитично ниво посредством прилагането на ортодоксални макроикономически възгледи и методи.

Така г-н Томас Лаурсен от Световната банка прави извода, че икономиката на България ще започне още през тази година да прегрява. Наблюдаваният стабилен растеж бил придружен от увеличаващи се рискове, които включвали нарастващите под влиянието

на включването в Евросъюза цени и данъци. За инфлацията допринасяли още кредитната експанзия и растежът на заплатите. Като особен риск за нашата страна се явявал дефицитът по текущата сметка на платежния баланс, който, и това било особено характерно, се покривал от притока на преки инвестиции.

В материала от "Креди суис" се разглеждат възможностите за разширяване на Еврозоната. Относно България се прави заключението, че тя би могла да бъде готова да въведе еврото едва през следващото десетилетие.

Макроикономическият анализ, предназначен за формирането на държавна политика, обаче не е банков анализ. При него е допустимо подходът и методите да се отклоняват от стандартно възприетите, както и от тези тясно предназначени за търговско финансовата сфера. Рисковете, които се поемат и толерират при държавната икономическа политика, са значително по-широки и като набор, и като обхват от тези, които калкулира една банка, дори тя да е от формата на Световната банка.

В частност, във фискалната сфера целевата ефективност в повечето от случаите не може и не бива да се сравнява с тази, която се търси при отпускане на банкови кредити. Казаното важи с още по-голяма сила за една икономика като нашата, за която колкото и да се твърди, че е завършила прехода си към изконното пазарно битие, перманентно излиза, че тя има къде и в какво още да се реформира, донаглася и адаптира.

Разбира се, че инфлацията у нас е и в обзрима перспектива ще си остане висока и затова - въпрос и предмет за загриженост у правителството и БНБ. 6,5% отчетени за 2006 г. не е показател, свидетелстващ за възцарила се европейска вътрешна ценова стабилност или за процес на успокояване на инфлацията. Както по всичко личи, и през 2007 година ценовият растеж ще бъде от подобен порядък, макар правителството да предвижда едва 4,4 %.

Национално ценово равнище от 43% спрямо това в Европейския съюз само по себе си изглежда като инфлогенен фактор. Фактът, че при търгуемите стоки то възлиза на 62%, а при различните видове услуги е между 24 и 31% в общи линии подсказва къде в близките години предстои по-слабо и къде по-ускорено движение нагоре. По този начин, калкулирайки сегашния инфлационен диференциал между България и ЕС от 3,7%, към 2010 година би трябвало да достигнем показател за ценово равнище спрямо Евросъюза от около 50%.

Прозрачността на Единния вътрешен пазар в Евросъюза перманентно действа в посока нивелиране на цените. При търгуемите стоки у нас повишаването може да дойде вече по-скоро посредством осъзнаването на алтернативната възможност за експорт, отколкото по пътя на вноса, където вече се е формирало равнище съответстващо на европейското. По линия на износа, примерно, вътрешната цена на брашното може да нарасне поради

факта, че цената му в Гърция е по-висока. При услугите естественото нарастване ще идва от две посоки: междусекторната съпоставка на доходите и постепенното нарастване на вътрешното търсене, включително на това обусловено от международния туризъм. Скокообразен ръст на цените на услугите, както показва опитът, може да се получи при въвеждането на еврото без съответен ценови административен контрол, но за това ще стане дума отново в края на текста.

В същото време понастоящем е откровено пресилено да се твърди, че повишението на доходите у нас съществено стимулирало инфлацията. Един от големите проблеми за българската икономика си остава липсата на отрегулиран обществен механизъм за осъвременяване на трудовите възнаграждения и пенсиите така, че те да компенсират нарастването на цените и да отчитат икономическия растеж. Единствено за 2007 година може да се твърди, че минималната работна заплата ще изпревари с около 0,5% производното на инфлацията и растежа, но това се случва еднократно след доста години на практически спад и стагнация на доходите.

Все пак главният аргумент против диагнозата, че нашата икономика е започнала да прегрява, поради причините изтъкнати във визирания анализ на Световната банка, е този че през последните години растежът на брутния вътрешен продукт на практика се осъществява при висока инфлация, тоест при нарастване на цените равно на това на БВП или превъзхождащо го с 1-2 процентни пункта. Затова няма особена логика точно през 2007 година въпросната зависимост да престане да действа и така да се стигне до прегряване на икономиката – тоест до висока инфлация без или с нисък растеж.

Що се отнася до високия дефицит по текущата сметка на българския платежен баланс, наблюдаван през последните

години, то като че ли тук се натъваме на най-интересния феномен в развитието на нашата икономика. Авторите изследвания, публикувани само преди няколко месеца в сп. "Икономика и управление" 2), показват, че навливането на чуждестранните преки инвестиции у нас се явява главната причина за дефицита във външната ни търговия, който от своя страна непосредствено резултира в дефицит по текущата сметка. Така 73% от негативното салдо по задграничния ни търговски обмен за периода 1998-2005 г. е вследствие от навливането у нас на чужд капитал под формата на инвестиции и на външно задлъжняване на частния сектор. Изчисленията показваха още, че само преките чуждестранни инвестиции причиняват над две трети (68%) от отрицателното търговско салдо.

Еднозначният извод, който може да се направи на базата на гореприведената аналитична информация е, че погледнат във въпросния ракурс, рискът, който носи дефицитът по текущата сметка не бива да се надценява, както това обичайно правят правителството и международните институции.

Възприемането на същия възглед е препоръчително и по отношение на наблюдаваната у нас кредитна експанзия от страна на местните и чуждестранните търговски банки. Прегледът на кредитните портфейли показва само 2-2,5% лоши кредити, което състояние далеч не предлага основания за настоятелни опасения и респективно за негативни сценарии. Ситуацията повече свидетелства в полза на това, че едва ли и от страната на кредитирането краткосрочно може да се стигне до прегряване на икономиката.

Резултатите от направения от нас анализ на зависимостта между външнотърговския дефицит и прилива на преки чуждестранни инвестиции би следвало да накарат правителството ни да преосмисли досегашната политика на бюджетни излишъци, възлизащи на

около 3% от БВП. България би следвало да предпочете инвестирането на парите в съвременна инфраструктура: магистрала и тунели, високоскоростни ж.п. линии и ж.п състав, модерни депа за жп. вагони и заводи за преработването му. Евентуалното пренасочване на освободената от ликвидиранието на излишъка сума за бюджетно разходни цели, възлизаща на поне 1 милиард лева, ще позволи намирането на липсващите засега средства за кофинансиране, изискуеми при усвояването на средства от европейските структурни фондове.

Влагането на бюджетния излишък в инфраструктура освен че притежава най-общ пожелателен смисъл би следвало понастоящем да изиграе също така важна макроикономическа роля, наред с тази, че ще допринесе за допълнителен растеж от 1 или 2 процентни пункта. Проблемът е там, че инфраструктурата на България започва в нарастваща степен да се разминава с потребностите на икономическото развитие. Може спокойно да се приеме, че от 16 до 48% от пътната ни мрежа е напълно амортизирана 3), вагонният и локомотивният парк в страната е на средна възраст от над 25 години, сметообработката в България се намира на равнище от началото на XX век, а затварянето на двата блока на АЕЦ "Козлодуй" поставя през сериозни изпитания не само енергийните баланси на Македония, Албания и Черна гора, но и в най-непосредствено бъдеще този на България. В същото време проблемите с автомобилния трафик в София и големите градове и тези с недостига на съвременен обществен транспорт придобиват направо инфарктни характеристики.

По този начин се откроява една реална и доста сериозна заплаха за стабилността на високите темпове на икономическо развитие на България в бъдеще. Ако се стигне до прегряване на нашата икономиката, то ще е в резултат именно на липсата на адекватна

инфраструктура. Най-лошото в контекста тук е, че признаците за такова прегряване видимо зачестяват и затова може да се направи изводът, че затрудненията в българската икономика предстоят да се случат краткосрочно, може би даже до година-две.

Правителствен отказ от откровено неправилната политика на бюджетни излишъци обаче не се очертава, въпреки че поне досега никой не е опровергал горепоказаните резултати от нашите анализи. При първоначален замисъл за бюджетен излишък за 2007 г. от 0,7% от БВП вече официално се говори за натрупването на цели 2%.

Трябва задължително да се подчертае, че бюджетният излишък притежава само външните черти на гаранция за икономическа стабилност. Сам по себе си той предпрограмира сега и за в бъдеще сериозни икономически и социални трусове, някои от които явно не могат да се съзрат от пръв поглед. Както напоследък бе подчертавано, при това не само в авторските публикации, фактическите структурни дефицити в нашата страна, най-вече в разрез инфраструктура и социална политика, са огромни. Затова рисковете от превъртането в икономиката на досега замразяваните като бюджетен излишък

пари определено си струват повече, отколкото безразборното отлагане за неопределено бъдеще на решаването на належащи проблеми.

И тук идва ред да разгледаме заключението, което е направила "Креди Суис". То напълно съвпада с нашето мнение, многократно публикувано през последните две години, а именно, че 2009-2010 година са за България прекалено амбициозен проект за въвеждане на еврото 4). Вместването в досегашните срокове би означавало полагането с оглед обуздаване на инфлацията на социално икономически крайно неприемливи усилия за контрол върху публичните разходи. Което пък конкретно трябва да се разбира поне като удвояване на бюджетния излишък до 4-5% даже до 6% от БВП.

Такова действие би се разположило в дисонанс с наличната логика на икономическото развитие на страната ни и по този начин би имало дългосрочни негативни социални и икономически последици. В тази връзка следва настоятелно да се препоръча отлагането на влизането ни в Еврозоната в съответствие с указания от швейцарската банка времев хоризонт, а именно някъде за периода 2012-2015 г.

1) Цитирано по actualno.com 02-03.02.2007

2) Вж. сп. "Икономика и управление" бр.3/2006

3) Вж. авторската публикация "Финансови аспекти на пътното строителство през прехода и след това" в сп. " Финанси" бр.3/2006

4) Вж. особено "Европейската интеграция: шокове и терапия" в сп. "Финанси и финансова политика" бр.2/2005, както и гл. "Външни фискални шокове" в "Международни публични финанси" Университетско издателство "Неофит Рилски", Благоевград 2006

Value Added Tax in Bulgaria on the Threshold of the EU Accession:
A Comparative Survey

Доц. д-р РАЯ МАДГЕРОВА,
Ст. ас. ВЯРА КЮРОВА, докторант
ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**DYNAMICS OF THE INVESTMENT PROCESS IN HOTEL AND RESTAURANT
BUSINESS IN BULGARIA**

Assoc. Prof., RAYA MADGEROVA, Ph. D.

Senior Ass. Prof. VIARA KYUROVA, Ph. D. student

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: Basic issue of the exploitation of the tourist sector of the economy of every country is increasing its competitiveness in the conditions of accelerating competition in the sector. The sphere of the tourism has a range of components, which are being developed in the only enterprises, but one of the most crucial is the investment activity on the economy entities therefore. The purpose of the present article is to explore and analyze the development of the investing process in the hotel and restaurant business in Bulgaria. In connection with this is made an analysis of statistical data for the period of 1995 to 2005 is made hereby. A research is made of the dynamics of the acquired material durable assets and the expenses for acquiring them in quality equivalent and the condition and the dynamics of the material base in the hotel and restaurant business in material equivalent. For the needs of the research are calculated such statistic characteristics, as an absolute growth and rate of growth and are determined the average rates of growth of the material durable assets in the hotel and restaurant business. The survey and the analysis of the dynamics of the investing procedure show that increasing the efficiency to using the resources for getting material durable assets in the hotel and steakhouse business is needed. For having a vision over the development of the material base, servicing carrying the tourists and helping, of greatest degree the development of the tourist branch, think for the sector of the public feeding to be watched formally correctly.

Key words: dynamics, investment process, hotel business, restaurant business, analyzes

INTRODUCTION

Basic issue of the exploitation of the tourist sector of the economy of every country is increasing its competitiveness in the conditions of accelerating competition in the sector. The sphere of the tourism has a range of components, which are being developed in the only enterprises, but one of the most crucial is the investment activity on the economy entities therefore. This procedure is in main meaning for the quality of the tourist servicing from which depends the realization of the tourist merchandises as among the Bulgarian, so among the foreign tourists as well.

According to Dimitrov [1] the investments take a key position in the company policy for improving the quality and increasing the competitiveness of the offered hotel products. The same author determinates three main groups of assets in the tourist sector, in which can be invested,

and these are real (material, physical) assets; immaterial (intangible) assets and fiscal assets [2]. Having in mind that the investment choice in this economy activity is directed mainly to the capital investments [1], e.g. to investments in material durable assets, this article views exactly the dynamics of the investing process in the hotel and restaurant business in connection with the first group of investments – the material one.

The article is being oriented to the tourist branch, because it the most rapidly, positively changing branch at this moment. It's running with growing rates reports to work one of the most crucial acts of the executed structural adjustment in the Bulgarian economy [3] and especially creating the private sector and compounding his function and meaning in the economy as well. Simultaneously the main indicators, rendering the tourist branch

activity, reveal as its most important distinctive characteristic in the moment - it's steady development.

The **purpose** of the present article is to explore and analyze the development of the investing process in the hotel and restaurant business in Bulgaria.

In connection with this is made an analysis of statistical data for the period of 1995 to 2005 is made hereby. We consider that this period is long enough, to create opportunities for adequate conclusion to be made and to determine the trends in the development.

A research is made of the dynamics of the acquired material durable assets and the expenses for acquiring them in quality equivalent and the condition and the dynamics of the material base in the hotel and restaurant business in material equivalent. For the needs of the research are calculated such statistic characteristics, as an absolute growth and rate of growth and are determined the average rates of growth of the material durable assets in the hotel and restaurant business.

RESEARCH AND RESULTS

For the development of the tourist sector of most crucial contribution there is the construction of the necessary hotel and restaurant base. Achieving high quality in the hotel and restaurant service requires to be formed its producing capacity through distinct investments, which, as was appointed in connection with the hotel business are oriented to achieving real assets: mostly land (private property; real estate), building (recently built or already existing) and to a certain level machines, facilities and equipment [1], e.g. material durable assets.

Renewing the old material base and producing is new one ensures not only a higher quality of the service, but it appear to be one of the most essential prerequisites for increasing the competitive ability of the hotel and restaurant business.

The development of the investment process in the hotel and restaurant business in Bulgaria a result mainly from:

➤ The rise of the role and the meaning of the tourist branch and its permanent development which leads to essential augment of the hotel and steak house base and thoroughly to investments in new development construction;

➤ The necessity to be equal with the worlds criteria for quality in the hotel and restaurant service, and as well as the high requirements of the users of the tourist products, especially the foreign guests ;

➤ The necessity from guaranteeing a stability and a high competitiveness from each hotel or restaurant business;

➤ On the development of hotels or restaurant business is seen as one of the opportunities of guaranteeing labor busyness (as an example can he shown the development of the hotel and restaurant business in Bansko, in which are built a lot of little private family hotels and restaurants).

It is in essential meaning issue which provokes the development of the investment processes in the hotel and restaurant business in the country? We consider for necessary to pay attention to several important factors, stimulating the investment activity, and these are:

1. Defining the development of the tourism as one of important priorities of the government policy; the policy for development of the rural and other kinds of alternate tourism.

2. The state policy for encouraging the little and average business – having in mind that the bigger part of the hotel and the restaurant business falls into the category of these enterprises. At the same time the family hotels and restaurants are not a small part of it.

3. The positive change in the policy of the banks in relation with the going of credits for the small and average business, giving a choice in right bank products. In result from this policy in the period the bank - crediting the investment projects in the hotel and restaurant business is being heightened essentially. For 2004 in comparison with 2000 it shows a rate of growth 5,3 times [6],[10] for example.

4. The opportunities for alternate financing in the business, especially by borrowing or by program SAPARD, helping for the development of the tourism as well, on which for example in 2004 are realized 20 projects with general value of the investing 3 606 131 levs [9].

5. The credited about conditions for foreign investing.

In result of the influence of the appointed factors in the period from 1995 to 2005 is observed dynamic development of the investment process in the Bulgarian hotel and restaurant business, which can be seen in the continuous growth of the investment expenses for achieving material durable assets and the volume of the achieved material assets with durable function.

The expenses made by the companies for investments, connected with the achieving of material durable assets

appears to be one of the most essential pointers for the dynamics of the investment process through out the steadied period in the very branch. The data in table 1, including two sub periods from the overall considered period, (it from 1999 to 2005 as well envisages the spending a lion from 1995 to 1998 in which the spending are represented in non devalued levs, that are devalued), they reveal the continual up tick these spending. Exception is made by the last, explored, a year in which crucial decreases in the outgoes that can be explained with achieving saturation in building things and renewing of old was monitored of material durable assets. For this the average rate of a stature shows the companies striving to suit the market needs and necessities for the sort and the quality of the offered by them merchandises from 5,22 independently.

Table 1.

Expenditures on acquisition of tangible assets in the hotel and restaurant business – million levs

Year	Expenditures – mill. levs	Absolute growth rate	Rate of growth (at base 1)
1995	3100,6	-	-
1996	4659,3	1558,7	1,5
1997	50118,1	45458,8	10,8
1998**	75527,2	25409,1	1,5
1999	197,5	x	x
2000	232,5	35,0	1,2
2001*	337,0	104,5	1,4
2002	439,0	102,0	1,3
2003	508,8	69,8	1,16
2004	703,9	195,1	1,4
2005	656,0	-47,9	0,9

* Incl. purchase of land since 2001

** To 1998 in the devalued the levs, for that we divide this period of two sub-periods respectively from 1995 to 1998 from 1999 to 2005 as well

Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997, www.nsi.bg/Investment/ and own calculations

Essential meaning of the dynamic development of the investment process in the hotel and restaurant business in the last years has the creation in the side of the needed conditions of development of the economy in particularly of the tourism by foreign investing. The data in table 2 uncovers the part and entailing the direct foreign investing, leveled at making new material durable assets in the sphere of the

hotel and restaurant business, with which they bring well his development. Placing foreign capitals according to us is related immediately with attractiveness of the tourism in Bulgaria, tripping the increasing care of the foreign investors as well. This redounds on the average rate of increase as well on these investment for the pointed a period since 1997 to 2005 that is equal to 1,47.

Table 2

Direct foreign investments in the hotel and restaurant business-thousand U. S. dollars *

Year	Direct foreign investing - thousand U.S.dollars	Absolute growth rate	Rate of growth (at base 1)
1995	-	-	-
1996	-	-	-
1997	11494	-	-
1998	34350,9	22856,9	2,99
1999	45174,4	10823,5	1,32
2000	64707,5	19533,1	1,43
2001**	114885,0	50177,5	1,8
2002	121104,7	6219,7	1,05
2003	172821,0	51716,3	1,43
2004	206835,0	34014,0	1,2
2005	247746,0	40911,0	1,2

*The data in the table adds the period on in 1997 to 2005, because the national statistical institute starts to watch the direct foreign investment from 1997

** Incl. purchase of land since 2001

Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997, www.nsi.bg/Investment/ and own calculations

The got material durable assets increase well with valuable countenance in result from the made investment spending,

inclusive from foreign investors as well, on the hotel and restaurant business (table3).

Table 3

Acquired tangible fixed assets in the hotel and restaurant business-million levs

Years	Acquired tangible fixed assets - million levs	Absolute growth rate	Rate of growth (at base 1)
1995	2214,9	-	-
1996	3845,6	1630,7	1,7
1997	32810,0	28964,4	8,5
1998**	82013,3	49203,3	2,5
1999	133,5	-	-
2000	186,8	53,3	1,4
2001*	390,1	203,3	2,08
2002	347,0	-43,1	0,9
2003	478,0	131	1,4
2004	649,4	171,4	1,36
2005	506,0	-143,4	0,8

* Incl. purchase of land since 2001

** To 1998 in the devalued the levs, for that we divide this period of two sub-periods respectively from 1995 to 1998 from 1999 to 2005 as well

Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997, www.nsi.bg/Investment/ and own calculations

Under the direct influence of the growing investing process is being monitored that the material base of hotel and restaurant business in natural expression is growing up. A huge investment is made for realizing

projects connected to building a new hotel base with new equipment. In a result there is a tendency to growing the number of hotels and its bed base (see table 4 and 5).

Table 4

Changes in the hotel score in the period-1995-2005 *

Year	Hotels - number	Absolute growth rate	Rate of growth (at base 1)
1995	507	-	-
1996	506	-1	0,1
1997	461	-45	0,9
1998	497	36	1,08
1999	505	8	1,02
2000	634	129	1,25
2001	666	32	1,05
2002	742	76	1,11
2003	849	107	1,14
2004	1016	167	1,2
2005	1230	214	1,2

* The indicators absolute growth rate and rate of growth (at base 1) calculated at caterpillar - tracked benchmark, because this approach allows the annual changes in the exploitation of the hotel reference to be discovered.

Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997, www.nsi.bg/Investment/ and own calculations

Has necessary to be noted that while in 1990 that can be considered itself opening for the economic reforms in the area, the hotels are 603 [7], it decreases you in the 1995, that is opening for the noted a period, in complete grimace with 96 numbers that shows negative rate of a accretion (-0, 9).

As being distinguished of the data in the table while in the period from 1996 to 1997 the number of the hotels decreases, especially in the second year, in the following years include the period from 1998 to 2005 particularly well, it is being blown up with increasing rates. In 2000 their number doesn't self-reach into the degree of 1995 though, but it as well exceeds it with 1,25 times barely. The most sustainable growing is that from last two years from the explored period, that is not only upon relation at 1995, but at the old years as well. This phenomenon is related with faster growing the role and significance of the tourist business for the country economy and growing up people earnings, and at this point opportunity for credits that can be earn from commercial banks. Having in mind that for the explored period, the average rate of growth is 0,86.

The addition affects inevitably the number of the hotels on such characteristics of the hotel consumers, as a bed the volt of reference, realized

accommodations and enforced incomes from accommodations (see table 5 and charts 1 and 2).

If comparison between the number of the beds in the hotels in the year, that is opening for the explored a period, (1995) and the opening of the reforms of 1990 is being done, it becomes clear that in absolute expression there isn't special difference. While in 1990 the issues in the beds in the Bulgarian hotels are 114262, so in 1995 are 114164, e. g. the difference is 98 [7]. This reduction is associated with the reduction in the number of the hotels in the country. As 5 are being seen from the data in a table though, continual increase of the issue of the berths in the Bulgarian hotels is being monitored after 2000 to 2005 in the years. The average rate of growth of this hotel appointment is 0,84 for the period 1995-2005.

The renewed and recently created material reference of the hotel business directly proves leverage upon attracting tourists in the Bulgarian hotels. So for example through the explored period 1995-2005 the average rate is 1,05 at the gained accommodations in addition, at the gained accommodations from foreigners 1,08, be 6,18 of the incomes from accommodations as well. This reveals sustainable growth for Bulgarian tourist business. At the same time

it was mentioned that the continual growth of the gained accommodations and

its incomes is essential indicator for the quality of the hotel servicing.

Table 5

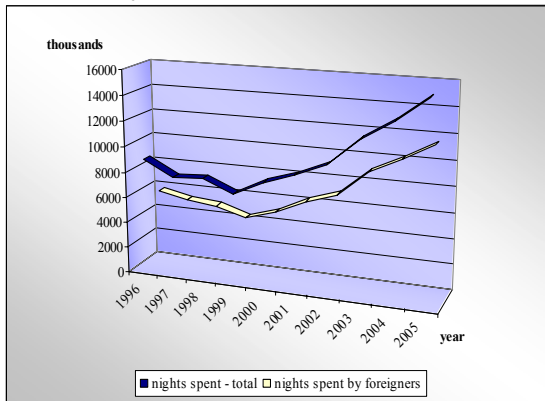
Changes to a bed the watt of point of reference in hotels in period-1995-2005*

Year	Bed places - thousands	Absolute growth rate	Rate of growth (at base 1)
1995	114,2	-	-
1996	103,6	-10,6	0,9
1997	98,0	-5,6	0,94
1998	110,2	12,2	1,12
1999	99,5	-10,7	0,9
2000	120,0	20,5	1,21
2001*	116,0	-4	0,1
2002	132	16	1,14
2003	144	12	1,09
2004	171	27	1,19
2005	201	30	1,18

* The indicators absolute growth rate and rate of growth (at base 1) are calculated at caterpillar - tracked benchmark; because this side permits the annual changes are being accounted in the berth development - the watt of reference.

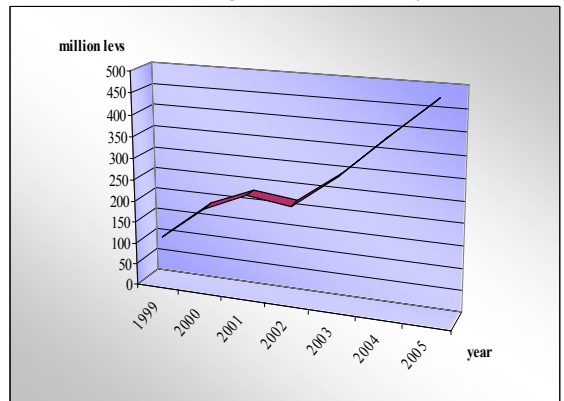
Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997, www.nsi.bg/Investment/ and own calculations

Chart 1. Dynamics of the nights spent in hotels (1995-2005 year)

Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997 and www.nsi.bg/Investment/

Chart 2. Dynamics of the revenues from nights spent in hotels in Bulgaria (1995-2005 year)

Source: Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005, 2001, 1997 and www.nsi.bg/Investment/

Because the change in the restaurant base doesn't watch the official statistic, we cannot reveal her development before the considered period. At present (more latest unceremonious and probably fallible data from 2006) they function in the area all told 7195 institutions for public feeding from which 2578 restaurants [8]. Comparison for the state of a steakhouse cannot be done

for pity it stored a material base years age namely due to the lack of similar statistical information. Despite this our observation shows us, that this base is growing endlessly, in view of the fact that it is a small and average business, whose owners create and develop work load for their families and for itself as well.

CONCLUSION

The investment process in the hotel and restaurant business was qualified in Bulgaria with:

1. high action on the part of the entrepreneurs, trained for putting investments before the execution of projects catenated with increasing the quality and the competitive ability of their economy activity;
2. continual accumulation in the outgoes for investments and major augmentation of the bulk and the moneyed countenance of the got material durable assets;
3. attraction of foreign investments for long - term investment projects (material durable assets), capital by banking

credits, borrowing and program SAPARD;

4. solid addition of the direct foreign investments.

The survey and the analysis of the dynamics of the investing procedure show that increasing the efficiency to using the resources for getting material durable assets in the hotel and steakhouse business is needed.

For having a vision over the development of the material base, servicing carrying the tourists and helping, of greatest degree the development of the tourists branch, think for the sector of the public feeding to be monitored formally correctly, respectively restaurant business

Разработката е представена на: The Balkan Countries' 1st Interndtional Conference on Accounting and Auditing, 8-9 March 2007, organized by Trakya University-Faculty of Economics and Administrative Sciences and Assotiation of accounting and Finance Academicians, Edirne – Turkey

REFERENCES

1. **Dimitrov, Pr.**, Investment process in hoteliers' business, Economics and management, № 3, 2005, p. 83-84
2. **Dimitrov, Pr.**, Management the intellectual capital in tourism, Sofia, 2006, p. 23
3. **Shishmanova, Pr.**, The utilities sector and restructuring the Bulgarian economy, Sofia, 2003
4. Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 1997
5. Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2001
6. Statistic Yearbooks of Bulgaria, National Statistic Institute, 2005
7. Tourism, National Statistic Institute, 2005, Sofia, 2006
8. <http://www.catalog.bg/>
9. <http://www.mzgar.government.bg/>
10. <http://www.nsi.bg/Investment/>

Гл. ас. д-р ДЕСИСЛАВА СТОИЛОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**VALUE ADDED TAX IN BULGARIA ON THE THRESHOLD OF THE EU ACCESSION:
A COMPARATIVE SURVEY**

Chief Ass. Prof. DESISLAVA STOILOVA, Ph. D

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: This paper is intended to outline the basic features of the VAT system applied across the European Union. The value added tax is presented as a general, indirect, broadly based consumption tax, which is widely employed in EU, because of its advantages, namely neutrality, transparency, invisibility, and rationality. Besides, VAT is a multi-stage net tax, which avoids cascading, due to the apportioned tax accounting and collection. As far as VAT accounting system is self-policing to a high degree, VAT application is precondition for strong financial discipline. It is noteworthy, that these undoubted advantages of VAT can be only enjoyed in a developed country with mature fiscal system, stable legal framework, traditionally strong system for financial audit, and perfectly working tax administration.

Basically, VAT has regressive effect as the tax charge relies on personal end-consumers, burdening the low income population. To a high degree this effect is neutralized by the old EU Member States, while most of them have retained the privilege to levy zero rates, super reduced rates and reduced rates on essentials. Although to a limited extent, most of the new Member States have managed to negotiate such a privilege for themselves. Unfortunately, Bulgaria has not succeeded to protect its low income population. Because the EU VAT system applies an origin based accounting mechanism when end-consumers are taxed, consumption of essentials in our country bears the charges of the highest tax burden.

Moreover, Bulgarian tax system is extremely based on consumption, meaning that the revenues from indirect taxes on consumption exceed more than three times the revenues from direct taxes on income and property. As a main tax, VAT has ensured almost one third of the total budget revenues during the last few years. Because of the immature financial system and inefficient tax administration, VAT accounting and collection during the pre-accession period has been more successful on the borders than inside the country. Consequently, a fiscal shock is expected after the EU accession due to the frontier control abolishment.

Key words: value added tax, EU VAT system, intra-Community supply and acquisition, VAT burden

INTRODUCTION

The value added tax (or VAT) is a general, indirect, broadly based consumption tax assessed on the estimated market value added to goods and services at every stage in the manufacture (from raw materials to finished product) and distribution process, ultimately passed on to the end-consumer. Usually this "value added" is determined to be the difference between the value of sales or outputs compared to purchases or inputs of a product or service. Because the consumer ultimately pays a higher price for the taxed commodity, a VAT is essentially a hidden sales tax. Originally introduced in France (1954), it is now a major part of the tax system in most European countries.

Basically, value added tax is a **general tax** that applies, in principle, to all the commercial activities involving production and distribution of goods and provision of services. VAT is a **consumption tax** because it is borne ultimately by the final consumer. Although VAT is accounted to the tax authorities by the seller of the goods or services, who is the "taxable person", it is actually borne by the buyer as part of the price. VAT is thus an **indirect tax**, which is collected and administered by a person different from the actual tax burden bearer, (namely the seller rather than the consumer), so it is not a charge on the business sector. Because VAT is charged as a **percentage of prices**, the actual tax burden is visible at each stage in the

production and distribution chain. At the same time, it has the advantage for governments of raising revenue “**invisibly**,” that is (in most cases), without appearing separately on the bill paid by the end-consumer. Ordinarily, VAT is collected **fractionally**, via a system of partial payments whereby every taxable person deducts from the VAT he has collected the amount of tax he has paid to other taxable persons on purchases needed for his economic activity. This accounting mechanism ensures that the tax is **neutral** regardless of how many transactions are involved. Because of the above mentioned possibility for VAT recovery, the total tax levied at each stage of the economic chain of supply is a constant fraction of the value added by a taxable person to its products, and **most of the cost of tax accounting, administration and collection is borne by the taxable persons**, rather than by the State.

In general, the total VAT accrued during the production and distribution process, is reflected in the price of goods and services sold to end-consumers, because each reseller along the economic chain usually passes along its VAT costs. In this way, VAT is quite similar to a national sales tax, and the two forms of taxation are often compared by the experts. Basically, VAT differs from a conventional sales tax in that VAT is levied on **every member of the production and distribution chain** - retail, wholesale, and intermediate - as a fraction of the price of each taxable supply they make, but they are in turn reimbursed VAT on their purchases, so the tax is applied to the value added to the goods and services at each stage of production and distribution process. On the contrary, sales taxes are normally only charged on final sales to consumers. Obviously, VAT has the merit of so-called “**apportioned tax collection**” as far as the State collects a cumulative portion of the tax at each stage in the economic chain, and therefore need not wait until the sale to the end-consumer.

Because of reimbursement, **VAT avoids cascading**, so it has the same

overall economic effect on final prices. The main disadvantage is the **extra accounting** required by those in the middle of the supply chain, but it is balanced by application of the same tax to each chain-member regardless of its position and the position of its customers, reducing the efforts to check and certify their status. As far as VAT has few, if any exemptions, VAT accounting is even simpler. Moreover, experts claim that in spite the fact, that VAT entails higher administrative costs, it is **easier to enforce** than a national sales tax. It is indicative, that although **VAT generates a lot of burdensome accounting** and paperwork, it remains a major source of tax revenues across the European Union.

Generally, sales taxes are considered by some as regressive, because low income population tend to pay a greater percentage of its income in sales tax than higher income population, as far as the poor tend to spend a higher percentage of their income on taxed items. Others consider indirect taxes as one of the best taxes since they only tax consumption. However, in many countries items such as food and prescription drugs are exempt from sales taxes to alleviate the burden on the poor and resultant loss of budget revenue is compensated by other tax sources. As an indirect tax, the value added tax has also been criticized as the burden of it relies on personal end-consumers. Therefore, as any sales tax based on the consumption of essentials VAT is a **regressive tax**.

Obviously, VAT applies more or less to all goods and services that are object of domestic trade. Because VAT is intended as a tax on consumption, **exports** which are, by definition, consumed abroad are normally zero rated and VAT is refunded. Conversely **imports** are taxed by standard rate to keep the system fair for domestic producers so that they can compete on equal basis on the domestic market with suppliers situated outside the country. In countries with immature financial system, unstable legal framework and inefficient tax administration revenues from value added

tax on domestic sale-purchase transactions are frequently lower than expected, because they are difficult and costly to administer and collect. If this is the case, VAT collection is actually more successful on the borders than inside the country. Moreover, VAT has become more important in many jurisdictions as tariff levels have fallen worldwide due to trade liberalization. In this way, **VAT has essentially replaced lost tariff revenues.** Whether the costs and distortions of value added tax are lower than the economic inefficiencies and enforcement issues from high import tariffs is debated, but theory suggests value added tax is far more efficient. Due to the fact, that exports are generally zero rated and VAT is refunded, this is often the sphere where **VAT abuses** occur. In sectors or countries where VAT abuses are prevalent, attempts by tax authorities to control it often have unintended consequences, and raise costs for honest taxpayers.

THE HISTORY OF EU VAT CONVERGENCE IN BRIEF

At the time when the European Community was created, the original six Member States were using different forms of indirect taxation, most of which were **cascade taxes**. These **multi-stage taxes** were each levied on the actual value of output at each stage of the production process, making it impossible to determine the real amount of tax actually included in the final price of a particular product. As a consequence, there was always a risk that Member States would deliberately or accidentally subsidize their exports by overestimating the taxes refundable on exportation. It was evident that **if there was ever going to be an efficient, single market in Europe, a neutral and transparent turnover tax system was required.** Obviously, VAT system allows for the certainty that exports are completely and transparently tax-free.

On 11 April 1967 **the first two VAT Directives** were adopted, establishing a general, multi-stage but non-cumulative

turnover tax to replace all other turnover taxes in the Member States. However, these Directives laid down only the general framework of the system and left it to the Member States to determine the coverage of VAT, rate structure and VAT accounting mechanism. In 1977 **the Sixth VAT Directive** was adopted, which established a uniform VAT coverage. This guarantees that the VAT contributed by each of the Member States to the Community's own resources can be calculated. It still however, allowed Member States many possible privileges and exceptions from the standard VAT coverage. Moreover, it did not set out the rates of VAT to be applied in Member States with the result that these differ widely even today.

The realization of the single market in 1993 resulted in the abolition of fiscal control at the frontiers. To achieve this, the European Commission proposed moving from the pre-1993 **"destination based" accounting system**, where VAT is effectively charged and collected at the rate applicable where the buyer is established, to an **"origin based" accounting system**, with VAT being charged at the rate in force where the supplier is established. This would have effectively abolished fiscal frontiers within the EU. This was, however, not acceptable to Member States as rates of VAT were too different and there was no adequate accounting mechanism for VAT receipts redistribution, in order to mirror actual consumption.

Therefore, until the conditions were right the Community adopted a **transitional VAT system** which maintains different fiscal systems but without frontier controls. Because the intention is still eventually to have a common origin based VAT system, the transitional system is an origin based system for sales to end-consumers, who can buy taxed items anywhere in the Union, and take them home without having to account for VAT. There are some exceptions to this general rule however, e.g. the purchase of new means of transport and distance selling. In regard to sale-purchase transactions between taxable

persons a destination based VAT accounting system is still applicable.

EFFECTIVE VAT TAXATION IN THE EU: SOME BASIC PRINCIPLES

Now, a common VAT system is compulsory for **Member States of the European Union**. The EU VAT system is imposed by a series of European Union Directives, the most important of which is the Sixth VAT Directive (Directive 77/388/EC). Nevertheless, some Member States have negotiated VAT exemption or variable rates for regions or territories. The Canary Islands, Ceuta and Melilla (Spain), Gibraltar (UK), Aaland Islands (Finland), Livigno, Campione d'Italia and the territorial waters of Lake Lugano (Italy), the Island of Heligoland and the territory of Büsingen (Germany), The Faeroe Islands and Greenland (Denmark) are outside the scope of the EU system of VAT, while Azores and Madeira (Portugal), Jungholz and Mittelberg (Austria), Corsica and the overseas departments (France), Lesbos, Chios, Samos, the Dodecanese and the Cyclades, the Aegean Islands of Thassos, the Northern Sporades, Samothrace and Skiros (Greece) are allowed to levy variable preferential rates.

According to the EU system of VAT, for the purposes of taxation, a **person under a tax obligation** is any natural person and legal entity which supplies taxable goods and services in the course of economic activity. However, in order to be VAT registered, the annual turnover of this person must exceed certain limit (the VAT registration threshold), which differs according to the Member State. Actually **VAT registered person** means registered for **VAT accounting purposes**, i.e. entered into an official VAT-payers register of a country. Countries that use VAT have established different thresholds for compulsory VAT registration. All the registered persons are obliged to **keep accounts of any sale-purchase transaction**, in order to be able to

demonstrate the total VAT calculated on taxable goods and services that they supply and the total VAT paid as part of the purchase prices.

Basically, the VAT accounting system operates in a very simple way. Value added tax, that is charged by a registered person and paid by its customers is known as **output VAT** (or VAT on the output supplies), while VAT that is paid by this registered person to other registered persons on the purchases is known as **input VAT** (or VAT on the input supplies). Generally, VAT registered persons are **entitled to recover input VAT** to the extent that it is attributable to the taxable outputs. Input VAT is recovered by deducting it from the output VAT for which the registered person is required to account to the tax authority and remitting the difference to the particular State budget, or, if there is an excess, by claiming a repayment from the budget. Therefore, double taxation is avoided and tax is paid fractionally, only on the value added at each stage of production and distribution process. In this way, as the final price of any taxable product is equal to the sum of the values added at each stage, the final VAT paid is consisted of the sum of the tax charged at each stage. Moreover, in order to apply for VAT recovery any registered person must demonstrate the total sum of input VAT by **special tax invoices**, so this accounting system is **self-policing** to a high degree. Because the system rouses direct financial interest in mutual control between the different traders intended to ensure correct drawing up of every sale-purchase transaction, it is often pointed out as a basic precondition for **correct VAT accounting** and strong financial discipline.

For the purpose of **exports** between the EU and non-member countries, no VAT is charged on the transaction and the input VAT already paid on the purchases is refunded. This is so-called "zero-rating", which ensures that there is no residual VAT contained in the export prices. As far as **imports** are concerned, VAT is generally charged at the border, at the same time as

customs duty, so they are immediately placed on the same footing as equivalent goods produced in the Community. No frontier control exists between EU Member States and therefore VAT on goods traded between these tax jurisdictions is not collected at the internal frontiers. Instead, goods supplied by a VAT registered person in one EU Member State to a registered person in another EU Member State are levied zero rate with a right to deduct the input VAT on this supply, if the customer can demonstrate a valid VAT number. Legislatively, this is defined as an “**intra-Community supply**”. Actually, the VAT due on this transaction is payable on acquisition of the goods by the tax registered customer in the Member State of destination, which is defined as “**intra-Community acquisition**”. The customer accounts for any VAT due in his normal VAT form at the rate in force in the country of destination. The detailed application of VAT accounting mechanism varies according to the administrative customs and practices of each Member State within the framework set out by Community legislation.

Some legal entities can be required to register for VAT accounting purposes in EU Member States, other than the one in which they are based, if they supply goods **via mail order** to those States, over a certain threshold. Following the changes introduced in 2003 (under Directive 2002/38/EC), non-EU legal entities providing **digital electronic commerce** or **entertainment products and services** to EU countries are also required to register for VAT accounting purposes with the tax authorities in the relevant Member State, and collect VAT on their sales at the appropriate rate, according to the location of the purchaser. Alternatively, under a special scheme, non-EU legal entities may register and account for VAT in only one EU Member State. Because this practice produces distortions as the VAT is effectively charged by the rate in the Member State of registration, an alternative approach is under negotiation, whereby

VAT is levied at the rate of the Member State where the purchaser is located.

Actually, the VAT due on any sale-purchase transaction is calculated as a percentage of the price. In this way the price may be **inclusive** of VAT, so it is included as part of the agreed price, or **exclusive** of VAT, so it is payable in addition to the agreed price. It is noteworthy, that **different rates of VAT apply in different EU Member States**. The minimum standard rate of VAT throughout the EU is 15%, although reduced rates of VAT, not lower than 5%, are applied in various States on various sorts of supply referred to in an exhaustive list. The maximum VAT rate in the EU is 25%, but it is based only on political commitment. Because EU legislation only requires the minimum standard rate and the minimum reduced rate, actually applied VAT rates vary between Member States, and differ even widely between certain types of products. In addition, most of the Member States have retained separate privileged rules in specific areas.

First of all, the Sixth VAT Directive requires certain goods and services to be **exempt** from VAT (for example, postal services, medical care, lending, insurance, betting), while other supplies can be exempt optionally under legislative regulations of any particular Member State (such as land and certain financial services). Input VAT that is attributable to exempt supplies is not recoverable, although any registered person can increase the prices so the customer effectively bears the cost of the “sticking” VAT. In this case, the effective rate is lower than the standard rate depending on the balance between previously taxed input, profit and labour at the exempt stage.

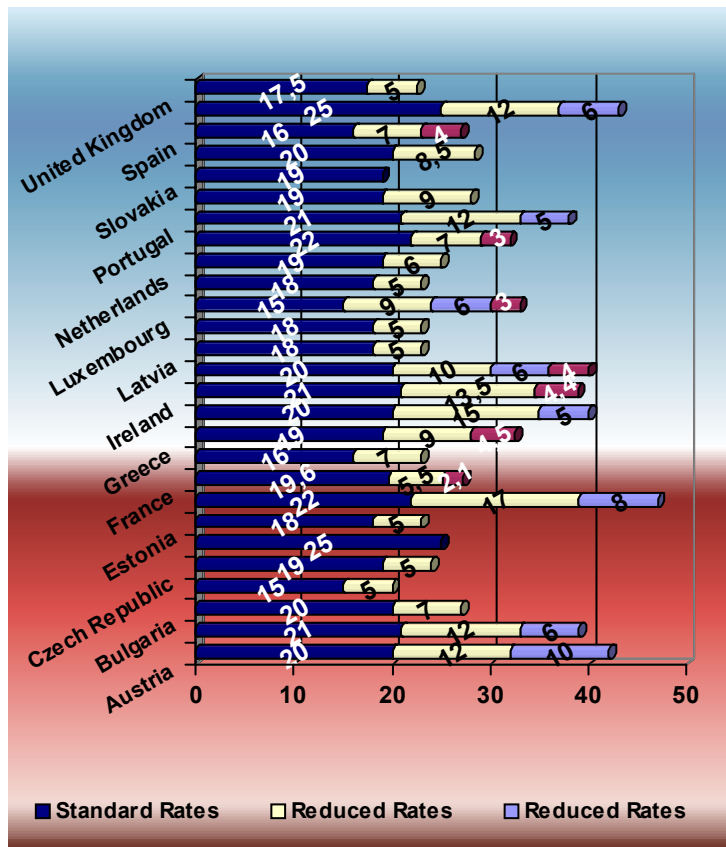
In addition, some goods and services are “zero rated”. The **zero rate** is a positive rate of tax calculated at 0%. Supplies subject to the zero rate are still taxable supplies, so they allow VAT recovery. Although the zero rate is not featured in the EU Sixth Directive it remains in some Member States, most notably the UK and

Ireland, as a legacy of pre-EU legislation. These Member States have been granted a privilege to continue applying zero rate but they are not allowed to add new goods and services in the list of zero rated supplies. Finally, such a legacy are the **super reduced rates**. In spite of the explicit rules, some of the Member States have retained the privilege to apply super reduced rates, meaning lower than 5%. Obviously, at the moment the uniform VAT rate throughout Europe seems a unacheivable task.

The difference between VAT rates was originally justified by defining certain

products as "**luxuries**" and thus bearing higher rates, whereas other items were considered to be "**essentials**" and thus bearing lower rates. However, often high rates persisted long after this argument was not valid, creating contradiction in terms. For instance, France levied 33% VAT on cars as luxury products until 1980s, when most of the French households owned one or more cars. Similarly, in the UK clothing and footwear for children are zero rated whereas clothing and footwear for adults are subject to VAT at the standard rate of 17.5%.

Chart 1 VAT Rates: Comparisons across the European Union

(%)

Notes: 1/Exemptions with a refund of tax paid at preceding stages (zero rates) are not included

2/Rates in Greece are reduced by 30% to 13%, 6% and 3% on the islands

3/The standard rate in Germany is increasing up to 19% since the beginning of 2007

Source: VAT Rates Applied in the Member States of the European Community, **European Commission, Taxation and Customs Union, DOC/1829 /2006 (Situation at 1st September 2006)**

Although some of the old EU Member States (and especially Scandinavian countries) have some of **the world's highest VAT rates**, namely 25% in Denmark and Sweden, 22% in Finland, 21% in Belgium, Portugal and Ireland, 20% in Austria and Italy, most of them have retained the privilege to apply **zero rates, super reduced rates and reduced rates for essentials**. For example **food products** are zero rated in Ireland and the UK, super reduced rates are applied in Spain, Italy, and Luxembourg, and reduced rates - in Belgium, Denmark, Greece, France, Netherlands, Austria, Portugal, Finland and Sweden. **Water supplies** are exempt in Ireland, zero rated in the UK, super reduced rated in Luxembourg, and reduced rated in Belgium, Germany, Greece, Spain, France, Italy, Netherlands, Austria, and Portugal. **Pharmaceutical products** are levied zero

rate in Ireland, Cyprus, Sweden, and the UK, super reduced rates in Spain, France, Italy, and Luxembourg, whereas reduced rates are applicable in Belgium, Germany, Greece, Netherlands, Portugal and Finland. **Newspapers, books, specialist periodicals, and printing services** are zero rated in Ireland, Finland, and the UK, super reduced rates apply in Greece, Spain, France, Italy, and Luxembourg, and reduced rates - in Belgium, Germany, Netherlands, Austria, Portugal, and Sweden. Most of the old Member States also apply reduced rates on **hotel accommodation, agricultural inputs, and scheduled passenger transport**. Spain, Italy, and Luxembourg levy super reduced rates on **property sector services** as supply of new buildings, renovation, repairs, and construction work on new buildings.

Table 1 Application of Reduced VAT Rates by Old Member States to Some Categories of Goods and Services

Category \ Country	Foodstuffs	Water supply	Pharmaceutical products	Medical equipment for disabled persons	Transport of passengers	Books	Newspapers	Periodicals	Social housing	Agricultural inputs	Hotel accommodation
Austria	RE	RE			RE	RE	RE	RE		RE	RE
Belgium	RE	RE	RE	RE	RE	RE	Z	Z	RE	RE	RE
Denmark							Z				
Finland	RE		RE		RE	RE	Z	Z		RE	RE
France	RE	RE	SRE	RE	RE	RE	SRE	SRE	RE	RE	RE
Germany	RE	RE		RE	RE	RE	RE	RE		RE	
Greece	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE
Ireland	Z		Z	Z		Z	RE	RE	RE	RE	RE
Italy	SRE	RE	RE	SRE	RE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	RE
Luxembourg	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE	SRE
Netherlands	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE		RE	RE
Portugal	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE
Spain	SRE	RE	SRE	RE	RE	SRE	SRE	SRE	SRE	RE	RE
Sweden	RE		Z		RE	RE	RE	RE			RE
UK	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	RE		

Legend: Z – zero rate; SRE – super reduced rates; RE – reduced rates

Source: Directive 77/388/EEC, Annex H

Although the standard VAT rate in the UK is not one of the highest in the EU (17.5%), the list of zero rated supplies in this country is the most comprehensive and

also includes children's clothing and footwear, sewage services, construction of buildings for residential purposes, live animals, seeds, plants, and trees etc.

Besides the UK, some of the **lowest standard VAT rates** among the old Member States are levied in Luxembourg (15%), Spain and Germany (16%), Greece and Netherlands (19%). In spite of this fact, super reduced VAT rate (3%) is levied on

all the essentials in Luxembourg, 4% super reduced rate and 7% reduced rate are applied in Spain, 4.5% super reduced and 9% reduced rates are levied in Greece, 6% and 7% are the respective reduced rates in Netherlands and Germany.

Table 2 Application of Reduced VAT Rates by the New Member States to Some Categories of Goods and Services

Category \ Country	Foodstuffs	Water supply	Pharmaceutical products	Medical equipment for disabled persons	Transport of passengers	Books	Newspapers	Periodicals	Social housing	Agricultural inputs	Hotel accommodation
Cyprus	Z	RE	Z	RE	RE	RE	RE	RE		RE	RE
Czech Republic	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE
Estonia			RE	RE		RE	RE	RE			RE
Hungary			RE	RE		RE					
Latvia			RE	RE		RE	RE	RE			RE
Lithuania	RE		RE	RE		RE	RE	RE	RE		RE
Malta	Z	Z	Z		Z	RE	RE	RE			RE
Poland	SRE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	SRE	RE
Slovakia											
Slovenia	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE	RE

Legend: Z – zero rate; SRE – super reduced rate; RE – reduced rate

Source: Directive 77/388/EEC, Annex H

It is noticeable, that zero rates, super reduced rates and reduced rates applicable in the **old Member States** covers almost entirely all the goods and services of paramount importance. Although most of the **new Member States** apply comparatively low standard VAT rates, namely 15% in Cyprus, 18% in Estonia, Latvia, Lithuania and Malta, 19% in the Czech Republic and Slovakia, only Cyprus and Malta has been granted the privilege to apply zero rates on a few essentials. Poland is the only one country allowed to apply super reduced rate (3%) on foodstuffs and agricultural inputs. The reduced rates applicable in Cyprus, Malta, Czech Republic, Hungary, Latvia, Lithuania and Estonia (5%) are the lowest among the new members in comparison with these in Poland (7%) and Slovenia (8.5%), while Slovakia has not negotiated any reduced rates at all. In this way, the old Member States are in privileged position regarding

VAT burden on essentials, than the new Member States. The situation is even worse having in mind the wide difference between income levels in the new and old Member States.

VALUE ADDED TAX IN BULGARIA

Value Added Tax is the general sales tax in Bulgarian tax system. It is the most important source of state finance, accounting for **almost one third of the total budget revenues**. For the first time VAT was practically introduced in our country in 1994, according to the efforts for Bulgarian tax system convergence with the EU tax legislation. The positive and negative experience acquired between now and then emphatically shows that VAT is appropriate and most effective in a developed country with mature financial system, stable legal framework, traditionally strong system for financial audit, and perfectly working tax administration.

Otherwise, VAT is an occasion and instrument for numerous abuses, as far as its application is connected with a series of financial machinations and legal offenses, which have often been observed in Bulgaria during the transition period.

Bulgaria has a single VAT levied at the national level and no proportion of VAT revenues is shared with the local governments. Special new law on value added tax has been adopted in our country in order to reflect the basic accounting rules on imports, exports, intra-Community acquisitions and supplies, outlined in the European VAT Directives. The new Value Added Tax Act¹ is in force from the date of Bulgaria's accession to the EU, replacing the old Value Added Tax Act in force since 1st April 1994.

Value added tax in Bulgaria is comparatively broadly based consumption tax, as far as the threshold limit for **mandatorily VAT registration** is a taxable turnover of over 50 000 BGN² in a tax period of 12 consecutive months. Natural persons and legal entities, performing independent economic activity with a taxable turnover under the threshold can also register on a **voluntarily base**. In addition, if a natural person or a legal entity performs intra-Community acquisitions, totaling up to at least 20 000 BGN during the current calendar year, it is a subject to mandatory VAT registration as well.

Since the EU accession every VAT registered person in our country, willing to trade across the Community, must fill up a **special VIES form** in order to receive an identification VAT number. VIES is the abbreviation of VAT Information Exchange System, established in 1993 along with the Common market with the purpose of binding Member States accounting databases and expediting tax information exchange. VIES allows every registered

person to verify the validity of his EU contractors' VAT number and ensures the necessary conditions for **correct accounting and mutual financial control**.

In practice, all the VAT registered persons are obliged to **furnish documentary evidence** for any taxable supply by issuing special **VAT invoice**. In order to be eligible for VAT accounting purposes, and especially for the input tax refund, this invoice must **specify the calculated VAT on a separate row**. The **standard VAT rate** in Bulgaria is 20%. There is **one and only reduced rate** of 7%, which is applicable for a night's lodging in hotels, but only as a part of an organized trip. By presumption, all the prices in Bulgaria are **VAT inclusive**. Of course, VAT can be payable in addition to the agreed price, but only if it is exclusively negotiated for a particular sale-purchase transaction.

Basically, the tax period for VAT accounting is a month, so any VAT registered person must account to the local tax authorities on a monthly base by keeping certain obligatory records, namely a register of supplies, a register of purchases, and VAT form. The necessary documentary information for each supply or purchase consists of invoice number and date, contractor's name and identification number, quantity and type of goods or services supplied, date of supply, tax base, tax rate, and tax liability. Registered persons submit the standard VAT form, which is intended to provide both a general and detailed picture of all the types of purchases and supplies, accountable for VAT, apportioning the total taxable turnover between the zero-rated, reduced-rated and standard-rated supplies.

In accordance to certain prognoses, Bulgaria can experience a serious **fiscal shock** after the EU accession, mainly due to the special features of the native tax system. According to the data at our disposal, during the last few years tax burden in our country has been gradually transferred from the direct to the indirect

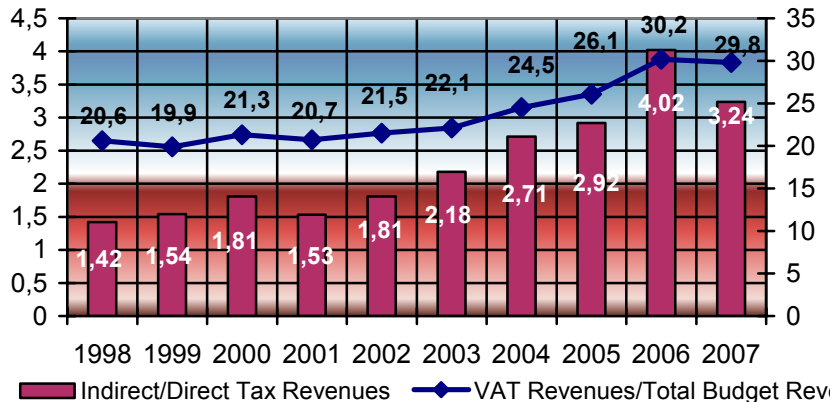
¹ Value Added Tax Act has been published by the Official State Journal in Issue 63/04.08.2006

² BGN is the abbreviation of Bulgarian currency. According to the Currency Board provisions the exchange rate is fixed in proportion 1,95583 BGN per EURO

taxpayers. In a nutshell, the tax strategy applied during the pre-accession period can be summarized as follows: reduce direct taxes (namely personal income tax and

corporate profit tax), keep the VAT rate fixed, and increase gradually the excise duty in order to meet its minimal European rate.

Chart 2 Development of the Indirect/Direct Tax Revenues Ratio and VAT revenues/Total Budget Revenues (%) in Bulgaria 1998-2007

Sources: 1/ Nikolov, Ch., **Justice and Injustice in the Tax Sphere**, Le Monde Diplomatique, September, 2006

(Data about Indirect/Direct Tax Revenues in 2003-2006)

2/Own calculations based on the State Budget Acts for Fiscal Years 1998-2007

Note: Calculations for FY 1998-2005 are based on the fiscal reports, while data for FY 2006 and 2007 are based on the budgetary prognosis.

As a result, current tax system is **extremely based on consumption**, meaning that the revenues from indirect taxes on consumption exceed more than three times the revenues from direct taxes on income and property. As a main tax VAT has ensured almost one third of the total budget revenues during the last few years. Having in mind that no more than 10% of VAT has been collected by the territorial tax offices and the rest has come from the Customs offices it is easy to reach a conclusion for the efficiency of the different tax units. Obviously, tax administration in our country is not fully prepared to effectively **control VAT accounting and collection** after the frontier control abolishment. Consequently, at least 8% reduction of budgetary revenues can be expected after the EU accession.³

It is noteworthy that VAT avoidance is a problem not only in our country. In the first

fiscal year after the EU accession, the new Member States have accounted for approximately 30% reduction of real VAT revenue collection. However, their budgets have been affected to comparatively slight extent thanks to the hybrid tax systems. For example, the indirect/direct tax revenues ratio in the Czech Republic was 1.21, in Poland – 1.26, in Hungary – 1.41, and in Slovakia - up to 1.85 in the pre-accession years, whereas the average indirect/direct tax revenues ratio is equal to 0.9 in the old Member States.⁴ By comparison with the respective calculations for Bulgaria, it is easy to draw certain conclusions.

CONCLUSION

The value added tax is a general, indirect, broadly based consumption tax. It is widely employed in European Union, because of its advantages, namely

³ See Nikolov, Ch., European Integration: Shocks and Therapies, In *Finance Scientific Magazine*, 2/2005

⁴ See Nikolov, Ch., International Public Finance, Southwest University Press, Blagoevgrad, 2006, p.19-22

neutrality, transparency, invisibility, rationality and fractional collection. Moreover, VAT is a multi-stage net tax, which avoids cascading. Due to the apportioned tax accounting and collection VAT is comparatively difficult of avoidance and easy of enforcement. Because system is self-policing to a high degree, VAT application is precondition for correct accounting and strong financial discipline. It is noteworthy, that these undoubted advantages of VAT can be only enjoyed in a developed country with mature financial system, stable legal framework, traditionally strong system for financial audit, and perfectly working tax administration.

The one and only disadvantage of VAT is its regressive effect as the tax charge relies on personal end-consumers, burdening the low income population. To a high degree this disadvantage is neutralized by the old EU Member States, while most of them have retained the privilege to levy zero rates, super reduced rates and reduced rates on essentials. Although to a limited extent, most of the new Member

States have managed to negotiate such a privilege for themselves. Unfortunately, Bulgaria has not succeeded to protect its low income population. Because the EU VAT system is an origin based accounting mechanism when end-consumers are taxed, consumption of essentials in our country bears the charges of the highest tax burden.

Moreover, Bulgarian tax system is extremely based on consumption, meaning that the revenues from indirect taxes on consumption exceed more than three times the revenues from direct taxes on income and property. As a main tax, VAT has ensured almost one third of the total budget revenues during the last few years. Because of the immature financial system and inefficient tax administration, VAT accounting and collection during the pre-accession period has been more successful on the borders than inside the country. Consequently, a fiscal shock is expected after the EU accession due to the frontier control abolishment.

Разработката е представена на: The Balkan Countries' 1st International Conference on Accounting and Auditing, 8-9 March 2007, organized by Trakya University-Faculty of Economics and Administrative Sciences and Association of accounting and Finance Academicians, Edirne – Turkey

REFERENCES

- Carey, D., Rabesona, J.,** Tax Ration on Labour and Capital Income and on Consumption, **OECD Economic Studies No. 35, 2002/2**
- Ganchev, G.** Budget 2007: What Is Hiding Behind the Figures, **Le Monde Diplomatique, December, 2006**
- Nikolov, Ch.,** Justice and Injustice in the Tax Sphere, **Le Monde Diplomatique, September, 2006**
- Nikolov, Ch.,** European Integration: Shocks and Therapies, In **Finance Scientific Magazine, No. 2/2005**
- Nikolov, Ch.,** International Public Finance, Southwest University Press, Blagoevgrad, 2006
- Raykov, J.,** The Role of Financial Control for the Effective Public Sector Management, In **Finance Scientific Magazine, No. 2/2005**
- The Annual State Budget Acts of the Republic of Bulgaria **for Fiscal Years 1998-2007**
- The Value Added Tax Act** published by the State Official Journal in Issue 63/04.08.2006
- VAT Rates Applied in the Member States of the European Community,** European Commission, Taxation and Customs Union, DOC/1829/2006

**Проф. д-р БЬОРН ПААПЕ,
Д-р ИВОНА КИЕРЕТА
РВТУ – ААХЕН – ГЕРМАНИЯ**

**THE PROMOTION OF GENERAL EDUCATION AND UNIVERSITY EDUCATION AND
THE CONSEQUENCES FOR POLAND'S MIGRATION PROBLEM**

**Prof. Dr. BJÖRN PAAPE,
Dr. IWONA KIERETA⁵
RWTH AACHEN UNIVERSITY,
INSTITUTE OF DIDACTICS OF ECONOMICS**

Abstract: The promotion of general education and university education – as part of the new educational reform – is a result primarily of the low formal education levels for the adult population, which were ascertained at the end of the 1990s.

Fundamentally, the necessity to improve the level of education of Polish citizens is beyond question. However, this "catching up development" over such a short time period causes several problems:

In this context, the key question has to be whether the Polish economy is capable of efficiently absorbing the current and - more to the point - the expected future university graduate figures, i.e., can it give these people jobs according to their qualifications? There is also the question of whether the aspirations and career wishes – which are now significantly increased – can be fulfilled. The experiences of the last decade have shown that the actual life prospects and individual opportunities for development were decisive for the migratory behaviour of highly qualified people. In order to answer these questions, a comparison will be made between the currently observed structure of the demand for manpower and the supply of university graduates.

In summary, it can be concluded that a "boisterous" development in the university sector (without taking into account the existing demand barriers) led to a substantial "supersaturating" of the labour market. Consequently, at the present, a university degree is – unlike in the 1990s – neither a guarantee of a good salary, even less so of a career, nor of even finding a job at all!

Increasing unemployment figures among people with a university education and within the framework of university graduates is officially regarded as a new and increasingly disturbing phenomenon of the last few years. For Polish society, this means a substantial waste of human capital. What is more, it cannot be ignored that the loss of human capital can take the form of a "brain drain". In this context, attention should be drawn to a continuously growing demand for highly qualified persons on the part of the "old " EU states. This frequently leads to organised recruiting campaigns in professions where there are shortages – as currently observable in the health sector. As evidenced by previous reports, the existence of demand does not by itself spark off migration. However, the current danger of a "brain drain" must be taken seriously.

The authors hope that some ideas are also relevant for certain developments in Bulgaria.

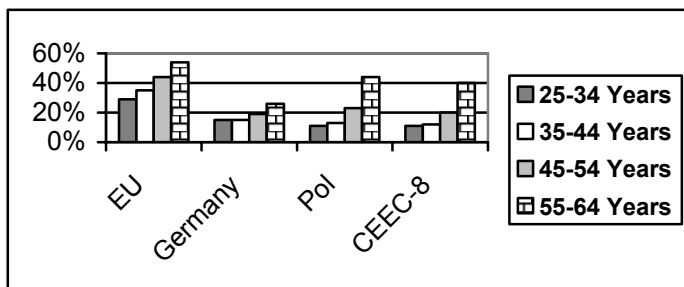
Key words: general education, university education, new educational reform, human capital, migration problem

⁵ Prof. Dr. Dr. Bjoern Paape / Dr. Iwona Kiereta, RWTH Aachen University, Institute of Didactics of Economics. Templergraben 64, D – 52056 Aachen (www.wd.rwth-aachen.de).

The promotion of general education and university education – as part of the new educational reform – is a result primarily of the low formal education levels for the adult

population, which were ascertained at the end of the 1990s. However, these low levels can be brought into more perspective by breaking them down into age groups.

Diagram: Share of population that did not complete secondary level II (classes 10-13) according to age groups - 2000

Source: own elaboration based on Europäische Kommission/Eurydice/Eurostat (Ed.): Schlüsselzahlen zum Bildungswesen in Europa 2002, Luxembourg 2002, in: http://www.eurydice.org/Doc_intermediaires/indicators/de/frameset_key_data.html, Chapter A, p.A4.

The above diagram presents a totally different perspective. At the onset of the new reform, the share of the population that had not completed the secondary level II (classes 10-13) was only high for the age group of 55-64 years, i.e., 44%.

This figure was higher than the average level of the CEEC-8, but was, at the same time, lower than the average of the "old" EU countries. The percentage of the younger generations without completed secondary level schooling is noticeably low: in the age group 25-34 years, it was approx. 11% and in the age group 35-44 years, it was 13%. In reverse, then, it can be claimed that these age groups in particular have a significantly high formal level of education (i.e., having at least completed the secondary level II (classes 10-13) vis à vis the average of the "old" EU states and Germany, too. Here, then, the successes of the Polish education expansion of the 1990s again become measurable. Since the education expansion in the secondary field involved a certain automatism with regard to developments in the university field, it is not surprising that this expanded continuously during the following years. The number of universities increased from 246 in 1997/1998 to 377 in the scholastic year 2002/2003 and further to 400 in 2003/2004.

This development is still linked to the establishing of universities in the non-public sector. Correspondingly, during the same period, student figures increased from 1091.8 thousand to 1800.5 thousand and further to 1858.7 in 2003/2004. Furthermore, the coefficient of the "gross scholarization" in 1997/1998, i.e., 29.4%, rose significantly to over 45% in 2002/2003⁶

Since the onset of the 1990s, the total number of students has increased 4.5-fold and the number of graduates 6-fold⁷. As a consequence of this exemplary development, Poland was already able in 2001, i.e., **before** the structural changes in the secondary level II took effect⁸, to claim

⁶ Cf. Główny Urząd Statystyczny (GUS) (Ed.): Das kleine statistische Jahrbuch Polens 2003, in: http://www.stat.gov.pl/serwis/polska/2003/rocznik9/edu_k.htm (Edukacja i wychowanie/edukacja), p.2f; Główny Urząd Statystyczny (GUS) (Ed.): Das kleine statistische Jahrbuch Polens 2004, in: <http://www.stat.gov.pl/serwis/polska/2004/dzial9/rys16.htm>; O.V., in: <http://www.eurydice.org/Eurybase/Application/gettext.asp?tablen...> (Point 6.5.Dane statystyczne, p.1). The share in Germany in June 2001 was approx. 20 percent.

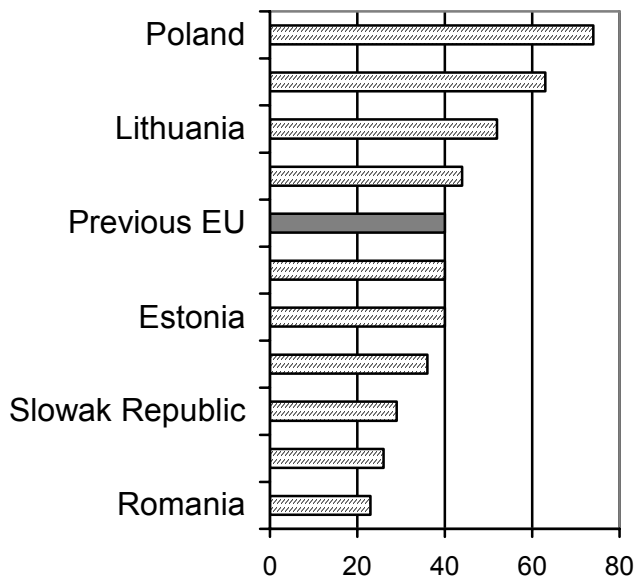
⁷ Cf. Kabaj, M.: Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu w Unii Europejskiej i w Polsce, Warszawa 2004, 2004, p.216.

⁸ In this context, it should be remembered that these reforms serve to open up access to university education even further.

the highest number of university graduates – both in comparison with the other CEECs

and with a significant lead over the previous EU average.

Diagram: Completed tertiary education in 2001 per 1,000 persons aged between 20 and 29 years

Source: Plünnecke, A.; Werner, D.: Das Humankapital der EU-Beitrittskandidaten (iw-trends Nr.1/2004), in:

<http://www.iwkoeln.de/data/pdf/content/trends01-04-7.pdf>, p.3.

This diagram allows us the conclusion that the assumption that there is a lack of educational participation in the university sector no longer holds true.⁹

Quite apart from this fact, the government programme "Development of Human Resources 2004-2006" includes quantitative directives with regard to further expansion of university education: It is assumed therein that the coefficient of the gross scholarization in the university sector will reach approx. 50% in 2005 and approx. 65% in 2010.¹⁰ This would imply a further increase in the number of students of approx. 700-800 thousand, whereby in 2010, the figure of approx. 2.5-2.6 million

students would be reached. According to Kabaj's calculations, the number of students per 10,000 inhabitants will be approx. 660 – and, thus, "the highest figure in the world" – twice as high as the average in the "old" EU in 1999/2000.¹¹

Fundamentally, the necessity to improve the level of education of Polish citizens is beyond question. However, this "catching up development" over such a short time period causes several problems:

In this context, the key question has to be whether the Polish economy is capable of efficiently absorbing the current and – more to the point – the expected future university graduate figures, i.e., can it give these people jobs according to their qualifications?¹² There is also the question of whether the aspirations and career

⁹ Cf. Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.216.

¹⁰ Cf. Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej (Ed.): Sektorowy Program Operacyjny. Rozwoj Zasobow Ludzkich 2004-2006, Warszawa 2003, p.65.

¹¹ Cf. Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.221.

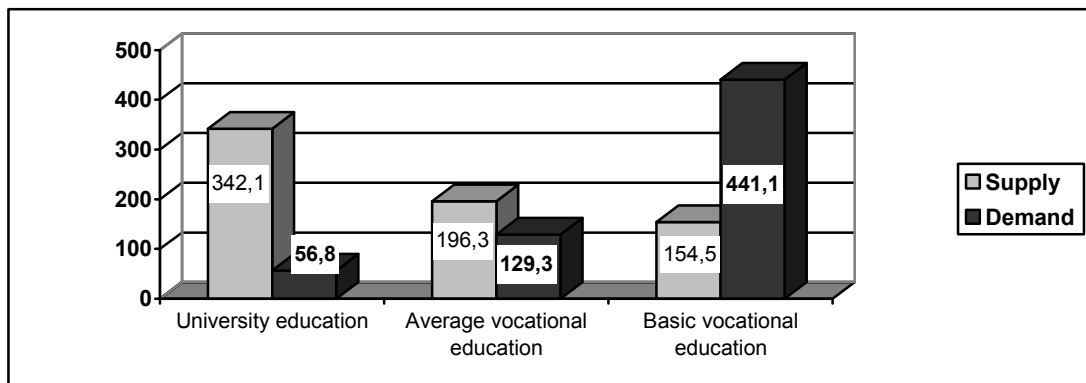
¹² Cf. Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.218.

wishes – which are now significantly increased – can be fulfilled. The experiences of the last decade have shown that the actual life prospects and individual opportunities for development were decisive for the migratory behaviour of highly qualified people. In order to answer these questions, a comparison will be made between the currently observed structure of the demand for manpower¹³ and the supply of university graduates.

The share of the effective demand for manpower holding a university degree has increased with regard to the total demand from 5.5% in 1998 to 8% in 2002. The share of university graduates in 2002 rose to 38.0% of the total figures for school leavers who had at least completed the secondary level II

(classes 10-13).¹⁴ The following diagram shows this comparison lucidly in absolute figures.

Diagram: Supply and demand for graduates/school leavers according to educational level in 2002 (in thousands)

Source: Own representation based on Kabaj, M.: Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu w Unii Europejskiej i w Polsce. Warszawa 2004 n 230

¹³ The demand for manpower is regarded here as a real demand, i.e. the number of allocated jobs is observed. It should be taken into consideration that finding employment can refer to both graduates and to unemployed persons. For an interesting survey on Education between Image and Identity see Vukovic, G., Ferjan, M.: Educational Institutions: Between Image and Identity, in Florjancic, J., Paape, B., (eds), Organisation and Management, Frankfurt, 2003, p.87ff; see also the exemplary articles in on the necessary education in tourism management in Ovsenik, R., Kiereta, I. Destination Management, Frankfurt 2006.

¹⁴ Cf. Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.229.

The comparison between the supply of university graduates, which lies at 342.1 thousand, and the number of persons with a university degree who actually gained employment in 2002 results in the conclusion that the Polish economy has not created enough jobs for the number of university graduates coming onto the labour market.¹⁵ In other words, the supply of university graduates in 2002 was over proportional¹⁶ vis à vis the corresponding demand. In the next few years, the supply of university graduates will be determined by the current educational structure.¹⁷ Since, in 2002, the share of students (49.6%) was dominant (32% in 1998), this would imply that the established mismatch between the effective workforce demand and the supply of university graduates is going to increase further. This mismatch is reflected in the development tendencies of the unemployment figures according to educational level.

¹⁵ With regard to the figure of 342.1 thousand, this also involves graduates from distance learning universities or students who have undertaken evening studies, possibly whilst being in employment. Despite this restriction, the a.m. tendency claim remains unaffected. The corresponding comparison for vocational education (particularly basic vocational level school leavers) is dealt with in the following sub-section.

¹⁶ Reference is made to a general economic stagnation in Poland. On account of the falling growth rates in previous years, a drop in the employment rate as well as the dismantling of jobs could be observed. In 2000 the actual demand was approx. 61.4 thousand against a supply of 261.1 thousand graduates. See: Kabaj, M.: *Optymalizacja struktur kształcenia zawodowego i popytu na prace. Czy grozi nam masowe bezrobocie absolwentów szkół wyższych?*, in: Jeruszka, U. (Ed.), *Optymalizacja kształcenia zawodowego z punktu widzenia potrzeb rynku pracy*, Warszawa 2002, 2002, p.40.

¹⁷ This is defined as the share of school pupils/students at the respective educational institutions upwards of secondary level II (classes 10-13) in the total number of students/pupils of all educational institutions upwards of secondary level II.

Table:Registered unemployed according to educational level in the years 1995-2003 (as of 31.12. of the previous year)

Education	Registered unemployed			
	1995	2000	2002	2003
Total in thousands	2628.8	2702.6	3217.0	3175.7
Of which according to educational level in %				
University level	1.5	2.6	3.9	4.4
Post secondary and average vocational level	20.2	20.8	21.2	21.2
Average general educational level	7.2	6.2	6.2	6.5
Basic vocational level	39.0	37.0	36.2	35.5
Primary educational level	32.1	33.4	32.5	32.4

Source: Główny Urząd Statystyczny (GUS) (Ed.): Das kleine statistische Jahrbuch Polens 2004, in: <http://www.stat.gov.pl/serwis/polska/2004/dzial5/obrazy5/rys17.htm>, Tab.12 (92).

Unemployment for university graduates is, with a share of 4.4% (i.e., 139.73 thousand) of the total unemployment figures, lowest, whereby initially the correlation between the degree of education and unemployment is confirmed. A closer look, however, reveals that unemployment amongst people with a university degree displays a systematically increasing dynamic. It should be considered, though, that factual unemployment is estimated to be higher, since, according to various estimates, every second unemployed person with a university degree does not register as unemployed.¹⁸ The highest rates of

unemployment can be found amongst graduates of those specialised areas which, a few years ago, were in great demand – e.g., "management and marketing", "economics", "administration". As these specialised areas continue to be very popular with students for their studies¹⁹, this

via "connections". See: Marciniak, J.: Zatrudnienie. Struktura bezrobocia. Jednak to dyplom daje prace, in: <http://www.gazetaprawna.pl/dzialy/2.html?numer=889>, p.1. Also see diagram V in the annexes.

¹⁹ Cf. Jawor, A.: Szanse absolwentow szkol wyzszych na rynku pracy, in: Polityka spoleczna, Jg. 29 (336), No.3, Warszawa 2002, p.37. In the academic year 2002/2003, approx. 15.2% of students (disregarding the students at the polytechnics) selected the study programme "Management and Marketing", making it the most popular choice. "Education" ranked second with approx. 9% of total students and "Economics" came third with 7.5%. In this context, attention is drawn to the field of distance learning and evening study courses – which have to be paid for : in these courses, 20% of students studied "Management and Marketing"

¹⁸ The reasons behind this failing to register as "unemployed" are seen by Kabaj to be, amongst other things, prestige reasons. The persons involved hope to shortly find a job or they believe that the employment centres are not likely to find a suitable job for them. Also, many graduates believe that they can find a job

again throws up the problem of the lack of coordination between educational policy and the education available with the actual requirements of the labour market.

In summary, it can be concluded that a "boisterous" development in the university sector (without taking into account the existing demand barriers) led to a substantial "supersaturating" of the labour market. Consequently, at the present, a university degree is – unlike in the 1990s – neither a guarantee of a good salary, even less so of a career, nor of even finding a job at all!²⁰

Increasing unemployment figures among people with a university education and within the framework of university graduates is officially regarded as a new and increasingly disturbing phenomenon of the last few years. For Polish society, this means a substantial waste of human capital.²¹ What is more, it cannot be ignored that the loss of human capital can take the form of a "brain drain". In this context, attention should be drawn to a continuously growing demand for highly qualified persons on the part of the "old " EU states. This frequently leads to organised recruiting campaigns in professions where there are shortages – as currently observable in the health sector.²² As evidenced by previous

and 12% "Education". A current high participation in the area of educational studies is a problem in as much as that, as of 2006, the first age-groups of the demographic dip will reach school age (it is estimated that the number of children and youngsters will drop by about 21% in comparison with 1998). Cf. Pomianek, T.; Rozmus, A.; Witkowski, K.; Bienia, M.: Raport. Rynek pracy w Polsce i Unii Europejskiej, 3. erweiterte und aktualiesierte Auflage, Rzeszow 2004, p.27ff.

²⁰ Cf. Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.218f.

²¹ Unemployment means that university graduates lose the opportunity to gain practical career experience. What is more, they quickly lose their aptitude for professions on account of this lack of experience. Cf. Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej (Ed.): a.a.O., 2003, p.32.

²² Currently, Polish doctors are being recruited particularly in Sweden and Denmark. See: Ciesla, J.; Rybak, A.: Operacja emigracja, in: Polityka, Nr.41/2004, in: <http://polityka.onet.pl/162.1192132.1.0.2473-2004-41.artykul.html>, p.2.

reports,²³ the existence of demand does not by itself spark off migration. However, the current danger of a "brain drain" must be taken seriously.

On the basis of established developments, university graduates increasingly regard their life prospects as unfulfilling. In this context, the current "holding out" attitude in Poland - unlike in the 1990s – is gaining a negative option value which is leading to an increased tendency to consider emigration and possibly to actually go through with it.²⁴

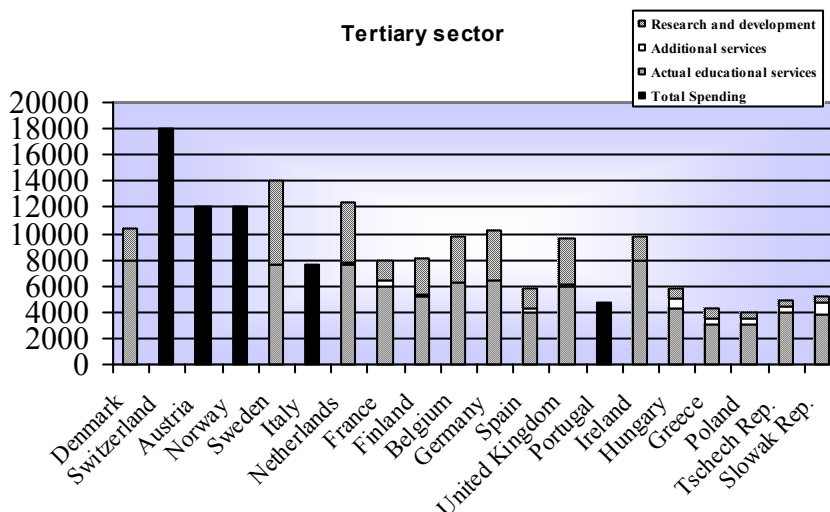
The "brain drain" problem is not limited to the persons who have completed their university education but also to those students who are still studying at university. In order to assess their tendency to emigrate, reference is made to Jalowiecki's findings on educational quality in the university sector. The first indication for the quality of education at university level is provided by a comparison of the annual spending per student in Poland and with other EU countries.

²³ See the criticism of Piore's approach to the dual labour market, considering IT employees as an example.

²⁴ The health sector provides a lucid example. According to the chief professional body of doctors in Poland, of approx. 90 thousand physicians, 17 thousand are interested in emigrating. Up to the end of August 2004, approx. 1.6 thousand doctors had applied for a job abroad (mainly anaesthesiologists, internists, surgeons). See: Fandrejewska, A.: Leczenie lekarza rynkiem, in: Wprost Online, No. 1133 (15 August 2004), in: <http://www.wprost.pl/ar/?O=64650&C=57>, p.1; Ciesla, J.; Rybak, A.: a.a.O., p.2.

Diagram:

Annual spending on educational institutions per student in US-Dollar (purchasing power adjusted)

Source: OECD (Ed.): Bildung auf einen Blick. OECD-Indikatoren 2002, 2002, p.162.

As the diagram clearly shows, Poland is, with regard to how much it spends on its students, the "tail ender" in Europe. The share of public spending in the university sector was, in 1999, 0.74% of the GDP, i.e., it remained significantly below the level of 1990. Taking into consideration spending in the following years (0.68% of the GDP in 2000 and 0.65% of the GDP in 2002, it is evident that, currently, the educational expansion is not only unaccompanied by a corresponding increase of state spending on university education, but actually accompanied by a systematically shrinking financing share.²⁵

An increasing problem at the moment has been identified as an insufficient number of university teachers. This is linked – still – to the poor financial incentives in the education sector. In the light of the strong growth dynamic of the student figures, this leads to systematically worsening teacher-student ratios. Whereas at the start of the 1990s, the number of students per

university teacher was 6, it is currently 20. Demographical data indicate increasingly ageing professors, which is likely to aggravate the already existing problems.²⁶ On account of the poor salaries in the state university sector, university teachers are increasingly taking on additional teaching jobs, whereby certain synergy effects are created, but nevertheless a certain threat is posed to the quality of education.

Accusations of poor tutorship, poor preparation and implementation of classes at university are rife. Key criticism is aimed at the fact that the focus is – still - on the appropriation of "encyclopaedic knowledge". This involves the student gaining a good level of general knowledge yet failing to gain the ability to put that knowledge into practice.²⁷

The problem of educational quality in the Polish university sector is also made visible by the present situation on the labour market. Particularly in the context of

²⁵ Reference is made here to Poland's significantly lower GDP in comparison with the old EU countries. See: Pomianek, T.; Rozmus, A.; Witkowski, K.; Bienia, M.: a.a.O., S.29; Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.222.

²⁶ Cf. Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej (Ed.): a.a.O., 2003, p.65; Kabaj, M.: a.a.O., 2004, p.216.

²⁷ Cf. Pomianek, T.; Rozmus, A.; Witkowski, K.; Bienia, M.: a.a.O., p.31.

increased competition between highly qualified people, many employers regard a degree from a Polish university as inadequate. In other words, foreign qualifications and degrees seriously improve the career prospects of the university graduates. This indicates that students will be even more interested in visiting "good" foreign universities for a few semesters or even in taking a full degree there. In this context, reference is made to Poland's accession to the European Union. This has resulted, on the one hand, in Poland becoming more involved in the EU community programmes for increasing mobility in the educational sector²⁸ and, on the other, means a general lowering of legal and – to some extent – financial barriers which existed for undertaking a period of study abroad "off a student's own bat".²⁹ A general improvement of access to studying abroad for Polish students is, basically, both positive and desirable. However, the dangers should not be overlooked which are emanating from the tense situation on the current labour market for highly qualified people. This has the consequence that Polish students regard their own development opportunities and life prospects in Poland as inadequate. On

²⁸ The Socrates programme serves to increase mobility in the area of general education. The Erasmus part of the Socrates Programme allows university students to study for 3 to 12 months abroad. Poland has formally participated in the Socrates programme since 1998.

²⁹ Since Poland's access to the EU, Polish students enjoy the same rights regarding access to university education as do other EU citizens. This facilitates the formalities (visa) which are involved with the visit abroad. The lowering of financial barriers for Polish students is composed of certain "old" EU countries, e.g. United Kingdom, allowing significantly varying study fees for foreigners from outside the EU (from approx. 8 to 19 thousand pounds according to which study programme) and for EU citizens (approx. 1 thousand pounds). The newly acquired EU status means that study fees for "good" foreign universities (e.g. Oxford) compare with – or are even lower – than those required for certain distance learning and evening class studies or for the private universities in Poland. See: Pszczolkowska, D.: Polacy ruszyli na studia do Wielkiej Brytanii, in: <http://praca.gazeta.pl/praca/2029020,56280,2181779.html>.

this account, the fear expressed by Jalowiecki that some students will stay abroad permanently, is more pertinent now than ever. However, it should be stressed that degrees gained from foreign universities can increase the opportunities of finding a job in the target migration country; there is a danger that Polish students will be "snapped up" – particularly in those professional areas where there is a lack of candidates (e.g., students of medicine).

Polish students' interest in working in the "old" EU countries is confirmed by the results of current surveys. According to one survey, which was implemented in June 2004 on behalf of the Office of the Committee for European Integration (UKIE),³⁰ the "real" migration potential was estimated to be 15% of the students interviewed. "Real migration potential" refers to those persons who have already undertaken certain activities with a view to emigrating, who have friends abroad and who realise what costs for emigration would be involved. Amongst 1329 persons who expressed a general interest in working abroad, the poor wages in Poland (25%) and the weak situation of the labour market (23%) dominated – as expected – as motives for migrating.³¹ Furthermore, the survey delivered results about the duration of the planned stay abroad. 18% of the students wanted to work in an EU country permanently – this percentage can be regarded as "high".³²

³⁰ The survey included 2014 students at state universities of the 10 largest academic centres in Poland. See: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej (Ed.): Gotowość i potencjał migracyjny młodzieży, Warszawa 2004, in: <http://www2.ukie.gov.pl/WWW/news.nsf/0/A5B997CDA B41F96...> (Power-Point-Presentation on migratory potential of students), p.10f.

³¹ 20% of interested persons indicated better working conditions abroad as their migration motive.

³² Results of a further survey, which was undertaken with students from the four largest universities in Warsaw, made this clear; it was established that 50% of those asked were prepared to go abroad.

When perusing the above results of the surveys, it should be borne in mind that the intention to emigrate does not necessarily result in a person actually emigrating. Yet it must be stressed that the currently continuing expansion in the university sector will only serve to increase the existing "mismatch" on the labour market.

As this will very likely result in career prospects for highly qualified persons deteriorating further, it can be regarded as a substantial "push factor" for migration. In this context, then, the currently planned educational policy harbours the danger of an increasing brain drain in the future.

BIBLIGRAPHIE

Ciesla, J.; Rybak, A.: Operacja emigracja, in: Polityka, Nr.41/2004, in:

<http://polityka.onet.pl/162,1192132,1,0,2473-2004-41,artykul.html>.

Europäische Kommission/Eurydice/Eurostat (Ed.): Schlüsselzahlen zum Bildungswesen in Europa 2002, Luxembourg 2002, in:

http://www.eurydice.org/Doc_intermediaires/indicators/de/frameset_key_data.html, Chapter A, p.A4.

Fandrejewska, A.: Leczenie lekarza rynkiem, in: Wprost Online, No. 1133 (15 August 2004), in:

<http://www.wprost.pl/ar/?O=64650&C=57>.

Główny Urząd Statystyczny (GUS) (Ed.): Das kleine statistische Jahrbuch Polens 2003, in:

<http://www.stat.gov.pl/serwis/polska/2003/rocznik9/educ.htm> (Edukacja i wychowanie/edukacja).

Główny Urząd Statystyczny (GUS) (Ed.): Das kleine statistische Jahrbuch Polens 2004, in:

<http://www.stat.gov.pl/serwis/polska/2004/dzial9/rys16.htm>.

Kabaj, M.: Optymalizacja struktur kształcenia zawodowego i popytu na prace. Czy grozi nam masowe bezrobocie absolwentów szkół wyższych?, in: Jeruszka, U. (Ed.), Optymalizacja kształcenia zawodowego z punktu widzenia potrzeb rynku pracy, Warszawa 2002.

Kabaj, M.: Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu w Unii Europejskiej i w Polsce, Warszawa 2004, 2004.

Marciniak, J.: Zatrudnienie. Struktura bezrobocia. Jednak to dyplom daje prace, in:

<http://www.gazetaprawna.pl/dzialy/2.html?numer=889>.

Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej (Ed.): Sektorowy Program Operacyjny. Rozwój Zasobów Ludzkich 2004-2006, Warszawa 2003.

O.V.: Polscy studenci myślą o emigracji, in: <http://praca.onet.pl/5540,1153542,edukacja.html>.

Ovsenik, R., Kiereta, I. Destination Management, Frankfurt 2006.

Plünnecke, A.; Werner, D.: Das Humankapital der EU-Beitrittskandidaten (iw-trends Nr.1/2004), in:

<http://www.iwkoeln.de/data/pdf/content/trends01-04-7.pdf>.

Pszczolkowska, D.: Polacy ruszyli na studia do Wielkiej Brytanii, in:

<http://praca.gazeta.pl/praca/2029020,56280,2181779.html>

Urząd Komitetu Integracji Europejskiej (Ed.): Gotowość i potencjał migracyjny młodzieży, Warszawa

2004, in: <http://www2.ukie.gov.pl/WWW/news.nsf/0/A5B997CDAB41F96>.

Vukovic, G., Ferjan, M.: Educational Institutions: Between Image and Identity, in: Florjancic, J., Paape, B., (eds), Organisation and Management, Frankfurt, 2003, p.87-105.

МАРИАНА ЙОРДАНОВА, докторант

КАТЕДРА „ТРУД И СОЦИАЛНА ЗАЩИТА“, УНСС, ГР. СОФИЯ

ГЪВКАВОСТ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

FLEXIBILITY OF THE BULGARIAN LABOUR MARKET

MARIANA YORDANOVA, Ph.D. student

AT THE “LABOUR AND SOCIAL PROTECTION” DEPARTMENT, UNWE, SOFIA

Abstract: The present paper reviews the condition and the tendencies in the development of the Labour Market Flexibility in Bulgaria. Basic positions are being presented in regard to the degree of flexibility of the separate elements of the labour market. The factors which influence the increase in the adaptability of the different types of employment are being analyzed with reference to the country's membership in the European Union and the perspective for a diminishing of workforce in the country.

Key words: flexibility, labour market, workforce

Дебатът за гъвкавостта на пазара на труда има различен ракурс при изместване на акцента от нивото на предприятието към макроикономическото ниво, на което агрегирането на показателите позволява разглеждането на видовете заетост като елемент и резултат от съвкупното действие на факторите, формиращи търсенето и предлагането. Понятието „гъвкав“ се асоциира с характеристиките на заетостта, работното време, уменията и квалификацията на работната сила, способността на пазарния механизъм да се променя адекватно и бързо в следствие на измененията в търсенето и предлагането на труд и развитието на икономиката..

На макроикономическо ниво видовете гъвкавост се разглеждат като проекция на гъвкавостта на пазара на труда и на съвкупните характеристики на работната сила: *ценова гъвкавост /гъвкавост на работната заплата/, числена гъвкавост, гъвкавост на работното време, функционална и гъвкавост на работното място. Функционалната гъвкавост* представлява способността на заетите да изпълняват различни задачи на работното място и да усъвършенстват бързо квалификацията си така че да тя да отговаря на новите

изисквания на работодателите. Тя улеснява адаптацията на работната сила към технологичните промени в икономиката. Гъвкавостта на **трудовете възнаграждение** показва бързината, с която реалните работни заплати се приспособяват към промените в търсенето и предлагането на труд. **Числената гъвкавост** отразява наемането и освобождаването на работната сила до достигането на желания брой заети в икономиката. **Гъвкавостта на работното време** зависи от наличието на подходящи механизми за регулирането на неговата продължителност в зависимост от динамиката на икономическите промени и изискванията на националното законодателство /например чрез възможностите за използване на извънреден труд и работа през почивните дни в периоди на натоваарване или намаляването на работното време в периоди на ниска натовареност, както и чрез използването на разпределение на броя на работните часове през годината/. Осигуряването на гъвкавост на работното време в предприятията представлява алтернативен вариант на увеличаването на броя на заетите чрез наемане на допълнителен персонал по срочни, сезонни и граждански договори. **Гъвкавостта на работното място**

традиционно се възприема като характерна за определени групи от работната сила – телеработници, работещи от дома, както и за заети, чиито професии изискват териториална мобилност или чести промени на местоработата.

Пазарът на труда освен пазарно пространство за осъществяване на договарянето между работодателите и работниците и служителите и система от взаимосвързани елементи, представлява и институция, в рамките на която взаимодействието между икономическите субекти се осъществява при спазването на определени законодателни изисквания и общи правила. Гъвкавостта на трудовия пазар е производна характеристика именно на институционалната и системната му природа. Колкото по-гъвкави **са отделните му елементи** – предлагане и търсене на труд с определено количество и качество, формирането на трудовото възнаграждение, законодателството, посредническият механизъм за намиране на заетост, възможностите за преквалификация и пренасочване на работната сила от едни икономически сектори в други, **толкова по-гъвкав е и самият трудов пазар**.

Увеличаването на гъвкавостта на трудовия пазар в България през последните 16 години се дължи основно на промените в икономиката, които предизвикват реструктуриране на заетостта на отраслово и браншово равнище, както и на засиленото движение между сферите на икономическата активност и неактивност. Промените във формите на собственост и организацията на дейностите в частния сектор също се отразяват на подходите за използването на работната сила, осигурявайки по-голямата ѝ гъвкавост за сметка на степента на сигурност на условията на заетост и на възможностите за по-продължителна работа. Измененията на Кодекса на труда спомогнаха за либерализирането на трудовото законодателство, което от

своя страна подпомага по-бързото наемане и освобождаване на работната сила при отчитане на необходимостта на организациите от работна ръка.

Съществуват различни гледни точки по въпроса за степента на гъвкавост на пазара на труда в България. Една част от изследователите защитават тезата за умерената степен на гъвкавост на трудовия пазар в страната през 90-те години на 20-ти век¹. Освен гъвкавостта на трудовия пазар българските автори проучват в посоченото изследване стабилността и продължителността на заетостта. Според тях от работодателите и от развитието на икономическата цикличност зависи разпространението на определени видове договори, както и условията и сроковете за работа по тях. Като цяло работната сила в страната се характеризира с ниска степен на сигурност. Изключение правят заетите, за които степента на сигурност е по-благоприятна или е умерена.

Втора група изследователи определя пазара на труда като гъвкав заради възможностите, които предоставя трудовото законодателство за наемане и освобождаване на работната сила, за въвеждането на гъвкаво работно време и при използването на работната сила². Трета, противоположна позиция, изказват икономически анализатори, според които нивото на защита на работната сила, осигурявано от трудовото законодателство е прекалено високо и се аргументират, че в законодателството ограниченията по

¹ Белева, И., Цанов, В., Гъвкавост на пазара на труда и сигурност на заетостта в страните на Централна и Източна Европа и балтийските страни, изследване за Р България, септември 2004 г.

² Димитров, Л., Николова, А., Димитрова, П., Гъвкавост на пазара на труда в България, АИАП, София, 2006 г.

отношение на работното време, използването на извънреден труд, регламента на работното време на ден и седмица са значителни³.

За разлика от горепосочените гледни точки позициите относно гъвкавостта на трудовото възнаграждение съвпадат в по-голяма степен. То е считано за най-гъвкавия елемент на пазара на труда поради високата му зависимост от икономическите условия в страната. В същото време ниското заплащане на трудовите услуги ограничава работната сила в избора ѝ на платена заетост в различни региони на страната, възпроизводствените ѝ способности, развитието на квалификацията ѝ, което е от критично значение в дългосрочна перспектива за подобряването на шансовете за намиране на платена заетост на пазара на труда. Ниското ниво на заплащане на труда е една от основните причини за трудовата емиграция извън страната.

Слабата връзка между производителността на труда и заплащането от своя страна намалява потенциала на работната заплата като фактор за ефективното регулиране на търсенето и предлагането на работна сила на българския пазар на труда. Въпреки че организациите имат краткосрочни конкурентни предимства, свързани с ниските разходи за работна заплата, те се уравнивяват от високата данъчно-осигурителна тежест върху общите разходи за труд. Ограничавайки възможностите за възпроизводство на работната сила в дългосрочен план организациите сами намаляват собствената си конкурентноспособност, съдействайки за понижаването на мотивацията за труд на работниците и служителите и за увеличаването на изтичането на човешки капитал както

към конкурентни фирми, така и към други държави за трудова емиграция.

Фирмите се стремят да ограничат разходите си за труд като разкриват по-малко на брой нови работни места, но използват широко възможностите за извънреден труд, ненормирано работно време и работа през почивните и празнични дни. За българската икономика е характерен модел на предлагане на малко на брой работни места и много на брой работни часове. Този избор води до намаляването на заетите лица и до увеличаването на броя на работните им часове. Принципно подобно разпределение е характерно за държави с по-ниска производителност на труда, които компенсират ниската ефективност на икономиката с по-интензивен и продължителен труд.

С оглед на присъединяването на България към Европейския съюз се очаква нова емиграционна вълна, насочена предимно към страните-членки, предлагащи възможности за заетост на чуждестранни работници. Според прогнозни оценки новата емиграционна вълна във връзка с присъединяването ще бъде по-ниска в сравнение с 2001 г. и ще възлиза на около 48 000 души. Тези лица са концентрирани основно във възрастовите групи до 40 и до 30 години, като преобладават трудовите емигранти⁴. Независимо от сравнително ниските посочени абсолютни стойности загубата на тази работна сила може да съдейства за забавянето на икономическото развитие на страната. Остава въпросът дали желаещите да напуснат пределите на държавата ще реализират тази възможност и дали техният брой не е действително обезпокояващ поради факта, че

³ Световна банка, България-Пътят към успешна интеграция в Европейския съюз - политическият дневен ред, Вашингтон, 2006, с. 111

⁴ Нагласи за емиграция, Основен доклад, подготвен за министерство на труда и социалната политика от BBSS Gallup International, www.mlsp.government.bg

средната възраст на работната сила в България нараства и предлагането на работна ръка постепенно намалява. В този контекст значението на увеличаването на гъвкавостта на българския пазар на труда, не само числена, но и функционална и институционална нараства.

Увеличавайки продължителността на работното време за заетите предприемачите се лишават от възможността да разширят и обогатят знанията и уменията на работната си сила като приобщат към нея лица, които биха предпочели да работят на непълно, гъвкаво или плаващо работно време, на поделена длъжност, от дома с компютър и нямат възможността поради обективно стекли се лични обстоятелства да работят на стандартно работно време.

Различните форми на гъвкавост, предлагани от организациите, са показател за повишаването на възможностите за водене на качествен трудов живот и за ефективно съчетаване на личните и трудови ангажименти. Ето защо тяхната роля и значение в България независимо от ниския дял на заетите по тях лица не бива да се пренебрегва. В желанието си за платена работа населението в трудоспособна възраст има занижена критичност спрямо качествените характеристики на предлаганите работни места като работно време, осигуровки, възможности за професионално развитие, обучение, продължителност на трудовото правоотношение и т.н. Това е и основната причина за приемането на работа по разнообразни видове гъвкава заетост, налагана от работодателя посредством вида и срока на договора за труд. Тя представлява недобровolen избор за работната сила с ниски конкурентни позиции на пазара на труда и неравнопоставеност при договарянето в условията на преобладаващ частен сектор в икономиката.

Високата интензивност на трудовата дейност в България довежда до изхбяване на работната сила, както и до други негативни ефекти, като увеличаването на трудовите злоупотреки, на професионалната заболяемост и смъртност, нежелание за по-продължителна трудова кариера поради инвалидизация и висок стрес на работното място. За периода 1990 г.–2005 г. 2 289 български работници загиват при трудови злоупотреки, а трайно инвалидизирани остават 1 523 души⁵. През същия период са регистрирани и над 17 300 професионални заболявания. Въпреки, че повечето злоупотреки водят до временна неработоспособност /за 206 000 души/, загубите на икономиката възлизат на над 6,7 милиона човекодни и няколко милиона милиона Евро произведен брутен национален продукт.

Сред основните причини за тези високи стойности са интензивността на работата, продължителния работен ден, монотонните трудови задачи, кратките срокове за поръчки, неспазването на изискванията за безопасни условия на труд, неефективната организация на труда. Въвеждането на практики за гъвкави функции на работното място /ротация, работа в екип, хоризонтално и вертикално обогатяване на длъжностите/ и на намаляването на работното време представляват средство за намаляване на стреса, пренатоварването на работното място и на трудовите злоупотреки.

В развитите страни приемането на по-малко работни часове седмично представлява индикатор за просперитета на държавата и за качеството на трудовия живот в случаите, когато този избор не е продиктуван от липсата на предлагане на работни места на пълно работно време. С увеличаването на доходите и

⁵ www.knsb-bg.org

удовлетворяването на основните потребности, работната сила е заинтересувана от по-кратко работно време. В противовес на това в България ниските средни доходи и високото подоходно неравенство предизвикват увеличено предлагане на труд под формата на количество работни часове от тази част от работната сила, която има най-добри шансове за заетост и за сравнително по-високи доходи. В проучване на Социологическия институт на БАН, съвместно с Министерството на труда и социалната политика 27 на сто от респондентите твърдят, че работят между 45 и 60 часа седмично, а 4 на сто над 60 часа⁶. Само 8 на сто работят по-малко от 39 часа на седмица, а най-много от анкетираните заети лица работят в интервала от 40 до 44 часа седмично.

През последните години се забелязва подобрение на показателите за икономическа активност, заетост и безработица на българския пазар на труда, което се дължи предимно на благоприятната икономическа конюнктура. Подобряването на условията на пазара на труда съдейства преди всичко за нарастването на броя на заетите на пълно работно време и за намаляването на броя на заетите на непълен работен ден. Остава обаче необходимостта от ограничаването на дългосрочната безработица сред лицата на възраст над 50 години и на нискоквалифицираните лица, от развитието на квалификацията на трудоспособното население, която да е адекватна на пазарното търсене, от увеличаването на териториалната и професионална мобилност на работната сила, от решаването на проблемите, възникващи от

недостатъчното използване на разнообразните форми на гъвкава заетост, съчетани с по-висока сигурност на работното място, които ще повишат като цяло гъвкавостта на трудовия пазар.

На графика 1 са представени външните фактори, определящи степента на гъвкавост на пазара на труда и разпространението на конкретни форми на гъвкава заетост. Съвкупното въздействие на факторите за гъвкавост на пазара на труда определя структурата и разпространението на различните видове заетост. От тяхната динамика и посока на развитие зависи кои форми на заетост ще доминират и разпространението на кои в перспектива ще намалява. В центъра на диаграмата са разположени четири основни видове гъвкавост, характерни за пазара на труда /външна числена и функционална/ и за предприятията /вътрешна числена и функционална гъвкавост/.

⁶ Chengelova, E., National Working Conditions Survey, Bulgaria, This report is available in electronic format only, 2005, website: www.eurofound.eu.int

Фиг. 1

Взаимодействието между представените фактори води до съчетаването на различните форми на гъвкавост на организационно и пазарно равнище. За да бъде числената гъвкавост с най-голямо разпространение на пазара на труда, от значение е степента на използването ѝ в отделните стопански единици. Колкото повече организации използват възможностите за регулиране на броя на заетите в съответствие с годишните си потребности от работна сила, толкова по-висока ще е и външната числена гъвкавост на пазара на труда.

Високата външна функционална гъвкавост /професионалната и териториална мобилност/ улеснява не само работната сила в намирането на платена заетост, но и организациите при подбора на подходяща работна сила при по-ниски разходи, включително и обучение на новото работно място. Колкото по-висок дял от българските организации използват като практика възможностите за осигуряване на вътрешна функционална гъвкавост /ротация на различни работни места, хоризонтално и вертикално обогатяване на длъжностите, осигуряване на възможности за перманентно професионално обучение за заетите/ в

толкова по-висока степен те съдействат за увеличаването на функционалната гъвкавост на работната сила, създавайки условия за нейното развитие и за намаляване на вероятността да бъде безработна.

Комбинациите между числената и функционална гъвкавост и техните форми на равнището на отделното предприятие са неизброими. По принцип, за да продължи приемствеността и да се осигури трансфер на знанията и уменията на работната сила е задължително част от заетите да работят на безсрочни трудови договори и да формират ядрото от работната сила в организациите, с предимно функционална гъвкавост.

Законодателството, уреждащо трудовите и осигурителни отношения, представлява един от основните елементи, съдействащи за увеличаването на гъвкавостта на трудовия пазар. Степента, в която се използват неговите възможности зависи от следните фактори:

- степен, в която работодателите се съобразяват с нормативните разпоредби и съществуващите ефективни санкции при нарушението им;

- запознатост на страните по трудовото правоотношение със законодателството, механизми за колективно трудово договаряне и обжалване на взетите от работодателя решения;

- степен на защита при уволнение или съкращение, осигурявана от законодателството;

- кръг на лицата, които са заети по смисъла на трудовото и осигурително законодателство;

- активност и влияние на синдикалните организации;

- ограничения върху спектъра от възможности за използване на разнообразните режими на работно време, трудови и граждански договори, които поставя дейността на организацията.

Законодателството въздейства върху вземането на решения за разпределението на работната сила по видове договори. Възможностите, които то предоставя се преценяват внимателно от работодателите, като предимствата, изразени в по-ниски разходи за труд се оценяват на базата на сравненията на стандартната заетост с всеки останал вид, който би осигурил по-ефективно използване на работната сила.

Българските работодатели поради честите промени в законодателството и нестабилната икономическа обстановка се въздържат от внедряването на разнообразни видове практики в организациите си, включително гъвкава заетост, поради липсата на яснота за ползите и разходите от използването им. Най-често се използва гъвкавото работно време, гъвкавата дължност, срочните и граждански договори. Гъвкавото трудово възнаграждение /бонусни схеми, целеви награди/ също се използва в частния сектор на икономиката, защото осигурява обвързването на трудовото представяне с резултатите на

работното място и осигурява привличането и задържането на ценни квалифицирани работници и служители в организации с по-добри финансови възможности.

Въвеждането на задължителна регистрация на трудовите договори през 2003 г. съдейства за значителното намаляване на ненужното използване на възобновяващите се срочни договори, които прикриваха договорите за неопределено време и подпомогна излизането на яве на част от заетите в сивия сектор на икономиката.

Изборът на различни видове заетост в организациите зависи и от фирмената култура, възприетата организация на труда, визията на ръководството за развитието на предприятието, съчетанието на търсенето и предлагането на труд в сектора, в който осъществява дейност фирмата, характеристиките на производствения процес, разпространението на колективното трудово договаряне, броя на заетите, сезонността в характера на трудовата дейност и др.

Структурата на икономическите сектори и разпределението на работната сила по отрасли въздейства силно върху разпространението на различните форми на гъвкава заетост. Например увеличаването на значението на туризма в сектора на услугите съдейства за нарастване на сезонната заетост в икономиката.

Нарастването на разпространението на различните видове гъвкава заетост се влияе, макар и индиректно, от демографските тенденции /остаряване на населението, емиграция, намаляване на раждаемостта/, с обективните ограничения, които те налагат върху възможностите за набиране на работна сила. Постепенно те ще въздействат върху възможностите за избор на работна сила, върху нейната гъвкавост и подходи за управление.

Намаляването на работната сила в България започва да става осезаемо. В

перспектива то ще се почувства като недостиг на предлагането на труд в много от отраслите на икономиката, в които не се подготвят достатъчно на брой квалифицирани работници и служители /недостиг на квалифицирани производствени работници, в определени технически специалности, обслужващ персонал в туристическия отрасъл, при определени професии, например хирурзи, учители/.

С нарастването на средната възраст на работната сила ще намалява нейната гъвкавост, защото над определена възраст намалява желанието за промяна на професията, за смяна на местоработата, за поемане на нови задължения, за които е необходима значителна подготовка⁷. Един от подходящите стимули за осъвременяване на знанията и уменията на заетите и увеличаването на гъвкавостта им е развитието култура за перманентно обучение на заетите от всички възрастови групи и на организационна среда, в която стремежът към допълнителна и актуална професионална квалификация се стимулира и подкрепя.

Системите за социално и пенсионно осигуряване оказват активно въздействие върху предпочитаните от работната сила видове гъвкава заетост /например върху предпочитанието на работа на пълно работно време по постоянен трудов договор/, както и чрез възможностите за удължаване или съкращаване на периода на икономическа активност на лицата /недостигът на трудов стаж възпрепятства пенсионирането на все по-голяма част от работната сила, заета в сивата икономика или продължително безработна без право на обезщетения/.

⁷ Шопов, Г., Тафраджийски, Б., Велкова, Д. Фактори за прилагане на гъвкави форми за пенсиониране и насърчаване на заетостта на възрастните лица, НОИ, София Консултинг Груп, София, 2006г.

Договорната сила на страните в индустриалните отношения и покритието на организациите с колективни трудови договори въздейства както върху равнището на заетостта, така и върху използваните възможности за по-високата гъвкавост на пазара на труда. Ролята на синдикалните организации и на сътрудничеството им с работодателите за въвеждане на договорени и справедливи форми на гъвкавост на равнището на отделните предприятия е безспорно решаваща. С реструктурирането на собствеността на българските предприятия синдикалното покритие на организациите намалява значително, което поставя въпроса търсенето на нови средства и механизми за увеличаване на синдикалното влияние и членска маса.

Гледните точки на асоциациите на работодателите, профсъюзите и държавните институции по въпроса за степента на гъвкавост на пазара на труда се различават поради различията в ролите им като страни в индустриалните отношения. Синдикатите подкрепят възможността за намаляване на числената гъвкавост в замяна на въвеждането на функционална, която помага на заетите не само да запазят работата си по-продължително време, но и да бъдат конкурентноспособни в условията на честите промени в изискванията за работа. Те застъпват позицията, че гъвкавостта на пазара на труда е прекалено висока, като се аргументират с ниските трудови възнаграждения, промените в законодателната област, които улесняват сключването и прекратяването на трудовите правоотношения.

Работодателските асоциации се позовават на трудовото законодателство, за да подчертаят неговия ограничителен характер, както и затрудненията, които създават високите

социално-осигурителни вноски и регулирането на работното време в съответствие с Кодекса на труда. Тъй като изискванията на работната сила към условията на труд бяха минимални в условията на висока безработица, това стимулира работодателите да не полагат усилия за разнообразяване на видовете заетост, които носят ползи не само за организациите, но и за заетите.

Позицията на държавните институции се определя от ролята им на арбитър в тристранните отношения и задължението за изпълнение на договореностите по преговорните глави във връзка с присъединяването на страната ни към Европейския съюз. Основни отговорности на държавата остават намаляването на безработицата, укрепването на капацитета на институциите, имащи пряко отношение към функционирането на пазара на труда и търсенето на баланс между позициите на синдикати и работодателски асоциации за развитието на заетостта и подобряването на условията на труд в страната.

Засилването на ролята на държавата в осигуряването на консенсус за развитието на индустриалните отношения е една от предпоставките за промяната на посоката за развитие на българския пазар на труда и за осигуряването на неговата гъвкавост, както и по-висока сигурност за развитието на работната сила.

Въпреки че синдикатите и работодателските организации имат

различни предпочитания към използването на разнообразните видове заетост, те трябва да намерят допирни точки, за да се стимулира стабилния икономически растеж. развитието на българската икономика като общество на знанието предполага полагането на усилията в областта на перманентната квалификация на работното място и развитието на такива условия на заетост, които позволяват ефективното използване на повече от икономически активните лица на пазара на труда.

Промените с членството на страна в Европейския съюз ще бъдат все по-забележими през настъпилата 2007 г. България трябва да се съобразява с изискванията на Европейската стратегия за заетост за осигуряване на равни условия за достъп до труд и равнопоставеност на работното място, за развитие на възможностите за заетост чрез използването на гъвкава организация на труда, за прилагането на европейските директиви в областта на срочна заетост и непълното работно време, за интегрирането на младежите, женската работна сила и икономически активните лица на възраст от 55 до 64 години на пазара на труда чрез наемането им по разнообразни и подходящи за тях гъвкави форми на заетост. Тези ангажменти ще окажат позитивно въздействие върху развитието на стратегии и политики на национално ниво за осигуряване на напредъка на страната в областта на подобряването на показателите на пазара на труда и увеличаването на неговата гъвкавост.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Димитров, Л., Николова, А., Димитрова, П., Гъвкавост на пазара на труда в България, АИАП, София, 2006
- 2.Белева, И., Цанов, В., Гъвкавост на пазара на труда и сигурност на заетостта в страните на Централна и Източна Европа и балтийските страни, изследване за Р България, септември 2004
- 3.Нагласи за емиграция, Основен доклад, подготвен за министерство на труда и социалната политика от BSSS Gallup International, www.mlsp.government.bg
- 4.Световна банка, България-Пътят към успешна интеграция в Европейския съюз - политическият дневен ред, Вашингтон, 2006, с. 111
- 5.Шопов, Г., Тафраджийски, Б., Велкова, Д. Фактори за прилагане на гъвкави форми за пенсиониране и насърчаване на заетостта на възрастните лица, НОИ, София Консултинг Груп, София, 2006
- 6.Chengelova, E., National Working Conditions Survey, Bulgaria, This report is available in electronic format only, 2005, website: www.eurofound.eu.int;
7. www.knsb-bg.org

Гл. ас. д-р ЖИВКО РАЙКОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

СВОБОДНОТО ВРЕМЕ В МЕЖДУНАРОДНИЯ ОБМЕН

THE LEISURE IN THE INTERNATIONAL EXCHANGE

JIVKO RAYKOV, Ph. D

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract:The purpose of this research is to follow the connection of people's leisure time and international exchange shown in trips abroad and international contacts. It also aims at examining the factors that influence the duration of leisure time its physical and valuable scope and the economic effect of the people's participation in the international exchange during leisure time transformed in trips to other countries.

Key words: leisure, working time, time budget, international tourism

ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Предмет на анализ в настоящия доклад е връзката на свободното време и международния обмен разгледан като обмен на хора и услуги. Животът на всеки човешки индивид е жизнен процес разположен във времето. Времето на индивида е неделимо от него и международната мобилност на индивидуалното свободно време е свързана непосредствено с международната мобилност на самия индивид. Разграничаваме пряк международен обмен на свободно време, който разглеждаме като използване на свободното време на хората за пътувания в чужбина с различни цели. Същевременно съвременните средства за комуникация дават възможност за осъществяване на международни контакти и обмен на информация, идеи, услуги, наблюдение на спортни и културни прояви и дистанционно участие в игри, програми за обучение и развлечение и други дейности, характерни за свободното време на хората. Тези контакти могат условно да бъдат класифицирани като непряк или дистанционен международен обмен на свободно време, който също има икономически измерения и е фактор за културно и образователно развитие и източник на доходи.

ЦЕЛ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да се направи съпоставка на физическия международен обмен на хора в свободното им време, на икономическите резултати и ефекти от този обмен и анализ на факторите, които влияят върху свободното време. При съпоставката е използван сравнителен анализ, а при разглеждането на факторите на свободното време е направен опит за описание на зависимости в микроикономиката между търсенето и предлагането на работно време и свободно време. Направен е опит да се разграничат икономическите отрасли, които условно могат да се определят като икономика на свободното време и които имат най-голяма тежест и икономически резултат в международния обмен.

Физическите измерения на свободното време се изразяват в изразходване на човешко време, измерено в някаква времева мярка - час, ден, седмица, месец, година или в брой лица потребявали услуги от кръга на отраслите на икономиката на свободното време и самото свободно време като изразходване на човешко време. Икономическите измерения на свободното време се изразяват основно в отчитането във физически или стойностни единици на услуги, резултат на икономическа дейност, потребявани

от хората в свободното им време срещу заплащане. Международният обмен на свободно време между отделните държави се отчита като физически обмен на хора и икономическите приходи от това.

Основните отрасли на свободното време в съвременната икономика могат да се обособят в отделни групи: тази на ежедневно свободно време, тази на свободното време през почивните дни на седмицата /уикенд/ и тази на годишните отпуски / ваканции/. В тези групи се очертават и сходства и прекриване на дейности, но и различия, а само при някои от тях можем по-определено да говорим за икономика на свободното време, участваща в международния обмен.

Икономиката на туризма е основният отрасъл, който може да се дефинира като икономика на свободното време. Международният обмен при него се реализира в подотрасъл международен туризъм. Тук се включва и останалата инфраструктура на туризма и специално на международния туризъм, без която той е невъзможен като рекламни, банкови и застрахователни услуги, транспортни услуги, здравни и осигурителни услуги, изпълнявани от фирми и институции с международен статус. Икономиката на международния туризъм е и основната икономика, обслужваща международния обмен на хора в свободното им време. В международния обмен на хора се включват и пътувания за присъствие на международни спортни прояви като олимпиади, световни и други спортни първенства и отделни международни спортни срещи, също така на международни културни и други прояви като фестивали, конкурси, карнавали, паради и др. Посещенията на такива мероприятия от чужденци, пристигнали в дадената страна специално за това, статистически се отчитат като туристически пътувания и туризъм.

В непрекия международен обмен през свободното време все още

сравнителната статистическа база от утвърдени международни статистически и други сравними показатели е твърде бедна и е трудно да се правят устойчиви икономически сравнения. Поради това, те не влизат в кръга на настоящото изложение. Но заслужава да се отбележи следното: бързо развиващия се международен обмен по интернет заслужава особено внимание и икономическия ефект от него за отделните страни ще нараства. Това включва обмен на информация, мисли, идеи, приятелски контакти и други, участие в международни игри и програми за обучение "он лайн", също така и търговия и финансови операции и съответния икономически ефект от търговския и финансов международен обмен по интернет през свободното време.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И СТРУКТУРА НА СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

Независимо от мерната единица на времето, какъвто и период да се избере за мярка, времето на индивида се разпределя на четири основни устойчиви дейности, които условно приемаме за групи.

Първата група е физиологичното време, в което основната част е се използва за сън и хранене, а също и за другите физиологични потребности на индивидите. Това е времето, което в нормални условия не може да бъде намалявано и е с устойчив цикъл в рамките на денонощието.

Втората група е работното време, през което индивидът извършва определена трудова дейност с цел получаване на доход. За основната част от населението работното време е източник на дохода, необходим за задоволяване на потребностите на индивида и неговото семейство през цялото разполагаемо време, т.е. във всички изброени групи на което то се разпределя. Организацията и протичането му е външно спрямо индивида и той е подчинен на тази организация, а също е подчинен и на

необходимото количество време, което трябва да положи като работно време. За различните социални групи от посочената по-долу класификация то е различно. По статус на заетостта по данни на НСИ за страната имаме следната картина за 2003 г. в хил. души /1/:

Общо заети 2834, от тях жени 1334 - /47%/ от тях:

Работодатели-99, от тях жени 25 - /25,5%/

Самостоятелно заети 271,7, от тях жени 93,5 - /34%/

Наети лица 2399,6, от тях жени 1176,9 - /49%/

Неплатени семейни работници 54,5, от тях жени -35/64%/

Пенсионери – 1845,1 от тях жени 1171,6 - /63,5%/.

Учащите не са включени в посочената класификация.

Третата група от времето на човека се изразходва за дейности извън работното време и място, насочени към постигане не на доход, а на непосредствен полезен ефект за себе си или близките, обикновено в домашната и семейната среда или то е време за семейна, домашна и социална дейност. Това време също е необходимо и не може да се пренебрегне, но е със свободен график на полагане и възможности за относително съкращаване и удължаване, индивидуално и според полов признак, принадлежност към социална група или други групови различия. Това е време за готвене, чистене, поддръжка на дома, пазаруване и пътуване за това, време за занимание с деца и по-възрастни, за здравеопазване, за получаване на административни услуги и изпълнения на административни задължения, поемане и изпълнение на социални и колективни ангажименти и др. В настоящото изложение определяме това време като време за семейни и социални дейности.

Четвъртата група е свободното време, което е темата на настоящата

разработка. Това е времето, с което индивидите разполагат свободно и могат да изразходват, както желаят. То е насочено към индивидуално, семейно или групово потребление на стоки и услуги за развлечение, за отдих и почивка, отдаване на любими занимания – хобита, туризъм, спорт, обучение през свободното време, културно - развлекателни срещи и прояви и културно обогатяване. Част от него се прекарва в домашни условия и често някои дейности се преплитат с тези от трета група т.е. с времето за семейни и социални дейности/2/.

ФАКТОРИ НА СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

Немаловажно е да се отчитат факторите, влияещи на обема на свободното време. Фирмите, занимаващи се с производството и осигуряването на услуги за свободното време и техните браншови организации събират информация и се стремят да прогнозираят ресурсите на свободното време и доходите, отделяни за това, основно на базата на резултати от предшестващи периоди, като факторите на свободното време се търсят главно в практичен план.

В настоящото изложение приемаме, че свободното време е резултативно и остатъчно спрямо първите три групи от времето на денонощието на индивидите в контекста на изложеното по-горе. Времето в първа група – физиологичното време се приема за неизменно и увеличаване на свободното време е възможно само при намаляване на времето на втора и трета група.

В по-общ и концептуален план в икономическата теория, свободното време се разглежда като икономическа категория.

В микроикономическата теория свободното време се разглежда като обикновена стока и алтернатива на стоката труд, респективно на работното време. В теоретичните опростявания се приема при равни други условия, че времето на работещия е лимитиран

ресурс, дялящ се на работно и свободно време.

В пазара на труда индивидуалното предлагане се определя от цената на труда. При този пазар, ефектът на цените, изразен в ефекта на дохода и ефекта на заместването, очертава крива с обратен завой на ляво като на абцисата е разграфено почасовото нарастване на цената на труда, а на ординатата - работното време в часове, взети в седмичен период. Теорията обяснява, че при ефекта на заместването, с нарастване на цената на труда се увеличава предлагането му до определен момент. От този момент нататък, нарастването на дохода от нарастване на цената на труда води до насищане и предпочитание към свободно време и намаляване на предлагането на труд, т.е. работно време. От точката на уравнивяване на двата ефекта кривата на предлагането се обръща наляво и с нарастване на цената на труда вече предлагането му намалява, т.е. надделял е ефектът на дохода/3/. В икономическата теория също така се приема, че това е характерно най-вече за нормалните стоки, а не за малоценните стоки /4,5/. Следователно стоката „свободно време“ е „нормална“, т.е. с по-високо качество, а не малоценна стока. В практичен план това означава, че продуктите на икономиката на свободното време /например туристическите продукти/ в очите на потребителя са „превъзходни“ висококачествени стоки.

В икономическата теория се разглеждат и другите фактори, влияещи върху индивидуалното предлагане на труд и съответно заместването му със свободно време. Това са данъчното облагане на доходите, наличие и източници на други доходи, кръгът и обемът на ползвани публични продукти и блага, а също и отделни мотивационни фактори.

Ще отбележим само влиянието на данъчното облагане върху избора между работно и свободно време. В теориите

на публичните финанси се разглежда влиянието на подоходното данъчно облагане върху избора между работно и свободно време /избор между работа и почивка/ от гледна точка на ефекта от заместването и ефекта на дохода. При ефекта на заместването се разкрива степента на предпочитанието между работно и свободно време под влияние на подоходния данък. Увеличаването на данъка намалява дохода от работно време и компенсирането е чрез повишаване на трудовите усилия за повишаване на дохода, т.е., повишава се предлагането на работно време, то нараства. Същевременно намаленият доход от увеличение на подоходния данък, намалява алтернативния разход за единица свободно време, следователно ще се увеличи търсенето на свободно време. При ефекта на дохода се приема, че неговата промяна е следствие от намаляване или увеличаване на подоходния данък и съответно с увеличаване на дохода се увеличава търсенето на свободно време, а при намаляване на дохода се увеличава търсенето на работно време /6/. Независимо от многото приети допускания и ограничения и априорното приемане на висока еластичност между търсенето на свободно време и промените в дохода, заключението е следното: Данъчното облагане на дохода е поевтиняване на цената на труда и води до увеличаване на трудовите усилия и съответно на увеличаване на работното време. Но също така намаляването на данъчната ставка увеличава дохода и се повишава степента на предпочитане към повече свободно време при избора между тях. Основният извод е, че влиянието на високите данъци върху потребителския избор между работно и свободно време е такова, че и при двата ефекта се явяват стимули за предпочитание на свободното време пред работното време, но връзката не е линейна.

В крайна сметка изложените теории не могат напълно да обосноват

зависимости за трайно и прогнозируемо увеличаване или намаляване на свободното време, а само да покажат определена връзка между доходи, работно и свободно време и данъци.

Връзката между свободното и работно време също се влияе и от съществуващото законодателство относно продължителността на работното време в отделните професии. В редица страни /напр. Франция а и др./ е възприета определена часова продължителност –дневна и седмична, на работното време с оглед поддържането на заетостта като резултат от споразумения на профсъюзи и правителство.

Същевременно периодите на безработица увеличават свободното време на отделни групи за сметка на работното време. Но ако тази безработица е извън рамките на социалнозащитното законодателство, осигуряващо финансова помощ при безработица и ако безработните нямат лични спестявания и други източници на доход, увеличеното свободно време не е фактор за развитие на икономиките на свободното време и физическия международен обмен на хора

Нов фактор на нарастване на свободното време е очерталите се тенденции през последните години в най-развитите страни /основно в различни нива в мениджмънта и информационните услуги, но и при други трудови дейности/ за преместване на работното място у дома или работа в къщи. Тук се очертават значителни възможности за комбиниране между работно и свободно време и

увеличаване на свободното време при повишаване на ефекта от трудовата дейност /7/.

СВОБОДНОТО ВРЕМЕ В МЕЖДУНАРОДНИЯ ОБМЕН

Икономиките на свободното време участват по определен начин в международния обмен.Тук не разглеждаме международната стокова търговия, а само пътуванията през свободното време, т.е., физическия международен обмен на хора и услугите организирани като икономическа дейност, предназначени за обслужване на този обмен. С други думи, както беше казано по-горе, това е международната туристическата индустрия и прилежащи ѝ икономически дейности и подотрасли.

По официални данни за нашата страна приходите от международен туризъм за 2004 година са 1746 млн. евро, а за 2005 са 1888,2 млн. евро. Изчислено на човек от населението, това прави приходи от 237 евро и 242 евро за съответните години.Разходите за международен туризъм са 775 млн. евро и 802,2 млн. евро за същите години /7/.Изчислено на човек от населението, те са 99 евро и 102 евро. Нетният доход от международен туризъм за 2004 година е 961 млн. евро, а за 2005 година е 1086 млн. евро и за първи път надхвърли границата от 1 млрд. евро. Темпът на растеж е 9,2 %, а делът на приходите съставлява 9% от БВП. Нетният принос на туризма в растежа на БВП е 5,2 % /8/. Преизчислени по валутния курс на Е/ BGN в лева, горните данни са дадени в табл. 1.

Табл. 1 Брутен вътрешен продукт, приходи и разходи от туризъм (2004-2005 г.)

Показатели	Година	
	2004г.	2005г.
1. БВП на Р. България в млн. лв.	38 272	41 048
2.Общи приходи от международен туризъм в млн. лв. -приходи на човек в лв.	3 415 . 436	3 693 473
3.Общи разходи за международен туризъм в млн. лв. - разходи на човек в лв.	1 516 194	1 569 199
4.Салдо в млн. лв.	1 899	2122

Значителното положително салдо от приходите от туризъм са и основния и то не-малък ресурс за бързото развитие на отрасъла през последните години. В макроикономически план те като перо в платежния баланс имат стабилизираща роля за него и за намаляване на дефицита по текущата сметка на страната, тъй като са „невидим износ“.

В икономиките на туризма или индустрията на туризма в нашата страна пряко са заети 170 хил. души и още косвено заети над 300 хил. души или туризъм осигурява 470 хил. работни места, т.е., близо 14 % от заетото население. Туризмът се очертава като бързо развиващ се и разрастващ се отрасъл. В Европа с туризъм са заети над 1,5 млн. предимно малки и средни предприятия, но и изключително мощни туроператорски фирми, действащи в целия свят / 7 /.

Международните сравнения показват, че приходите от туризъм на човек от населението през 2004 година са най-високи в Австрия - 1508 евро, следва Хърватия с 1224 евро, Гърция с 972 евро, Испания с 903 евро, Португалия с 599 евро, Франция с 543 евро и др. България, както посочихме, е с 237 евро / тук не привеждаме много високите приходи на такива страни като Кипър, Малта, Исландия и др., защото те са страни с малко население и туризмът при тях е основна индустрия/. По дял на приходите в БВП обаче, нашата страна е на второ място след Хърватия, която е постигнала 17 % дял от БВП. По разходи за туризъм на човек от населението най-много разходи правят японците - 209 евро, следвани от американците с 162 евро. През 2004 година най-много туристи са посетили Франция - 75 млн., на второ място е Испания с 52 млн. туристи и на трето САЩ с 46 млн. туристи. На първо място в света по приходи е САЩ с 59 млрд. евро, на второ

- Испания с 36 млрд. евро и на трето - Франция с 32 млрд. евро. Ръстът на световния туризъм за същата година е 4,5 % /9/.

Данните от изложената по-долу съпоставителна таблица (вж. табл. 2) /1/ показват основните географски райони и страни, от които пристигат чужденци у нас с цел туризъм и гостуване и съответно - географските райони и страни, посещавани от българи със същата цел през 2004 година /1/.

Съседните на страната ни държави се явяват основни дестинации, от които пристига основната маса туристи у нас и към които, съответно пътуват българи с туристическа цел. На първо място по посещения с туристическа цел в нашата страна е Гърция със 707 хил. души, на второ е Македония с 655 хил. души, на трето - Сърбия и Черна гора 576 хил. души, на четвърто - Германия с 565 хил. души, на пето - Англия с 259 хил. души и на шесто - Русия със 120 хил. души. Общо посетилите страната ни през 2004 г. чужденци с цел туризъм и почивка са 4 010 хил. души. От страните, посетени от българи със същата цел на първо място е Турция с 303 хил. души, като общо посетилите България от Турция са 760 хил. души, от които 562 хил. души транзит, а българите посетили Турция с други цели са 1 352 хил. души. На второ място е Сърбия и Черна гора със 184 хил. български туристи, на трето - Гърция с 94 хил. български туристи, на четвърто - Германия с 81 хиляди български туристи, на пето - Македония с 74 хил. и на шесто - Италия с 67 хиляди български туристи. Общо българските туристи посетили други страни през 2004 година са 1 073 хил. души. От приведените данни може да се направят изводи от къде и с какво тегло идват най-големите приходи от туризъм и съответно разходите на българите направени за международен туризъм.

Таблица 2. Съпоставителни данни за международен обмен на хора използващи свободното време за пътувания в чужбина с различни цели - 2004 г. /1/

2004 г. Общо	С цел туризъм и почивка		Гостуване		Транзит	
Страна	Чужденци, посетили България/ Българи посетили чужбина	Граждани от страната, посетили България	Българи, посетили страната	Граждани от страната, посетили България	Българи, посетили страната	Чужденци, преминали през България
Общо	981597 /3881693	4010326	1073643	40467	227527	2351743
Австрия	96297 /94593	32219	46365	904	3907	49597
Белгия	63308 /41825	30022	3907	267	3097	29471
Англия	278823 /60366	259092	4561	1374	4307	3685
Германия	719825 /259240	565337	81015	3058	16369	122999
Гърция	803311 /560202	707453	94216	920	26017	52284
Израел	83830 /11197	79172	126	544	491	240
Испания	13959 /120419	9638	55935	335	10274	560
Италия	56731 /138838	28337	67457	967	8567	4076
Реп.Македония	857885 /229902	655974	74389	134	48890	175868
Полша	236381 /20043	99684	5806	320	1525	127592
Румъния	612630 /193710	91539	55342	628	21292	483018
Русия	252121 / 23821	120523	1814	2263	1988	2797
Словакия	157523 / 3019	75253	514	85	112	74688
САЩ	56951 / 45903	39276	1074	2364	7302	3382
Сърбия и Черна гора	853101 /413500	576964	184043	904	1 8140	255746
Турция	760913 /1352356	37600	303387	15424	29934	562591
Унгария	194539 /22217	33028	6137	164	923	149778
Франция	71230 /58234	48634	17156	1012	4400	11868
Чехия	171726 /29706	102045	12446	240	1083	60088
Швеция	107626 /5489	96131	558	440	775	868

ИЗВОДИ

От изложеното в съдържателната част бихме направили следните изводи. Свободното време е в сложна взаимовръзка със своите алтернативи,

времето за семейна и социална дейност и работното време.

От статуса на заетостта е видно, че и двата пола относително равностойно участват в работното време на страната, но жените имат по - висок дял участие в

групата на времето за семейна и социалната дейност.

Влиянието на доходите и данъците върху избора на алтернативата работно и свободно време е трудно установима количествено, но логически е следната: С приблизително 10 % /1/ безработица и относително ниски трудови ставки на почасово заплащане на труда, имаме нисък доход, което е фактор за увеличаване на трудовите усилия и предлагането на труд-работно време. В данъчната система у нас се налага "социално либерален" фискален модел като специално подоходните данъчни ставки, са от относително по-ниските в Европа /10/. Това относително повишава дохода и стимулите за предпочитание на свободно пред работно време. Но доходите са от най-ниските в Европа и предпочитанието на свободно време пред работно е условно. Същевременно ползването на определен размер публични блага и продукти, както и други източници на доходи от недвижими имоти, наеми, ренти и аренды и други, генерират доходи и увеличават предпочитанията към свободно време.

Свободното време, употребено в международен обмен и изразено в туристически пътувания в чужбина е използвано от 15 % от българското население. Същевременно,

съотношението на пристигналите с цел туризъм в страната ни чужденци към българите пътували със същата цел в чужбина е 3,7 пъти.

Освен другите обяснения, значителния обем на положителното салдо при туризма говори за изразени сравнителни предимства на страната ни в международния туризъм и условно приложени към туризма „terms of trade“ са с положителни коефициенти.

В страната ни е налице тенденция за развитие и нарастване на международния обмен през свободното време, изразено в туристически пътувания на чужденци в страната ни и на българи в други страни със същата цел. Налице е и нарастване на финансовия оборот от международен туризъм, като приходите надвишават разходите с над 50 %. Това е в контекста на общите тенденции в света като темповете на развитие на българския туризъм са двойно по-високи от средните за света през последните години.

В заключение пред страната ни в близките години се очертава перспектива за нарастване на обема на свободното време в международния обмен на хора и тенденции за ускорено развитие и нарастване на международния туризъм и приходите от него за страната ни.

ЛИТЕРАТУРА

- 1/.НСИ, Статистически годишник 2004,2005
- 2/.НСИ, 2003,Бюджет на времето на българското население за 2001/2002 година
- 3/. Димов, Иван, Айджъл Хийли, Хауърд Вийн, Брайън Сноуден, Обща икономическа теория части I,II и III,изд.АБАГАР ВТ 1996г.-част I, II,386 стр. ;
- 4/.Пак там стр.226
- 5/. McConnell, R., Campbell, Stanley L. Brue, Economics :principles, problemes,and policies,McGraw-Hill Publishing Company,1990,eleveth edition N.Y. ч.II стр.35-37
- 6/. Brown, С., P.Jackson, Public sector economics, адаптиран вариант 1998г. стр.439
- 7/. Business Week.01.02.2006
- 8/.www. turismotdih. com. Bg
- 9/www.world-tourism.org,statistic. 2004,Annex 5-19
- 10/ Николов, Ч., Данъчно облагане : структура нива и социални измерения, сп. Икономика бр.1/2004

Доц. д-р МАРИЯ ШИШМАНОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

УСТОЙЧИВОСТ НА РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В ПЛАНИНСКИТЕ КУРОРТИ

DEVELOPMENT SUSTAINABILITY OF WINTER RESORTS

Assoc. Prof. MARIA SHISHMANOVA, Ph.D.

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: Mountain tourism is seen as symbiosis with other functions of the local population with its traditional way of life, culture and preservation of natural habitats. Such an approach of integrated planning and tourism development already relates to the principles of sustainable development and the emergence of alternative tourism: green tourism, simple tourism, soft tourism, cultural tourism, environment-sparing tourism, ecological tourism. Not without significance is the spatial planning of mountain regions and the structural and landscape planning of mountain resorts.

Key words: mountain resorts, symbiosis of activities, planning of mountain regions and resorts, sustainable development

ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМА

Радикалните промени в икономиката на страната изискват развитие на отрасъла туризъм, особено за планинските и полупланинските райони и Черноморското крайбрежие. Туризмът обаче, за да е проспериращ, трябва да се развива интегрирано с взаимодопълващи отрасли, като земеделие, хранителна промишленост и други, обогатяващи спектъра от услуги или във връзка със социалната и културната сфери на традиционния живот в планината, както и транспорта.

Устойчиво развитие на планината би се постигнало само при тази интеграция и взаимно координиране на страничните стопански, социални дейности и функции в синхрон с природната и антропогенна среда. Подходът трябва да е към зачитане на средата, без конфликти, при което не се рискува достигане до неустойчивост в развитието и в дългосрочен план [Шишманова М. 2003].

Създаването на клъстери в областта на туризма, обвързването на големи, малки и микрофирми на основата на взаимодопълване и затваряне на пълен цикъл на туристическия продукт, изисква също така и екологосъобразно развитие

и опазване на околната среда [Шишманова М. 2006].

Обект на изследването са територията на планинските райони и курорти, както и на предприемаческия бизнес в туристическия отрасъл, важни за да се открият приоритетите на всяко предприятие и всяка територия.

Предмет на изследването са планирането на територията на планинските райони и курорти, както и планирането на предприемаческия бизнес в туристическия отрасъл.

Цел на изследването е определяне на бъдещото развитие на туризма в планинските територии и курорти на основата на настоящето състояние, нормативни документи и визия в европейската политика.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ НА ПРОУЧВАНЕТО

За целта на разработката е направен анализ на събраната информация, данни и резултати от проучените по проблема материали от международни и български научни и други форуми, посветени на туризма, други допълнителни литературни източници и собствени наблюдения. Източниците, свързани с

изследването са отбелязани в литературата.

Методите, използвани в настоящето изследване, са сравнителен анализ, директен метод за териториалното планиране, икономическата и социална активност на районите за развитие на планински туризъм, на планинските куророти, дългосрочно наблюдение на тяхното поведение за определяне на реалните им бъдещи възможности за пълна реализация, и постигане на устойчиво развитие.

АНАЛИЗ, РЕЗУЛТАТИ, ОБОБЩЕНИЯ

Хълмисто-планинските и планински райони заемат значителен дял от територията на България. В тях е съсредоточен почти целия горски фонд, който включва голяма част от растителните, водни, животински, поземлени и други ресурси, намират се обширни площи с различно земеползване и значение. [Динев, Мишев, 1980] От литературни данни е известно, че в миналото хълмисто-планинските и планинските части на страната са били интензивно използвани за производство на разнообразни продукти [Мишев и др., 1989]. Понастоящем в тях безработицата е много висока и съществуват редица икономически, социални, демографски и екологични проблеми. развитието на производствената, туристическата и рекреационната дейност може да съдейства за ускоряване на тяхното решаване и за нарастване на трудовата заетост [Мадгерова, 2002]

В тези райони има подходящи условия за отглеждането на интензивни и горски култури и за развитието на различни стопански дейности. В тях се намират обекти с екологично, историческо, архитектурно и културно значение, подходящи за развитието на туризма. В карстовите райони на планините са открити подземни пещери с най-разнообразни минерали и форми. В планините се срещат и много малки и разпръснати селища, които са запазили

различни традиции от българския фолклор, земеделие и скотовъдство и представляват голям интерес особено за посетителите от европейските страни.

Известно е, че в планинските територии на европейските страни развитието на традициите и съвременността в сферата на производството и туризма и връзката между човек и природа са в уникално съчетание, поради влагане на много инвестиции и особените грижи на държавната политика [Хаджиниколов, 2002]. Пример в това отношение са Алпите, където високопланинското животновъдство и неговите хранително-вкусови изделия завладяха пазарите на света. Единственият и най-важен фактор за просперирането им е изградената инфраструктура и устройството на тези територии в съчетание производство – рекреация – туризъм. В нашата страна това представлява сериозен проблем и ще бъде такъв, докато не се обединят усилията и познанията на наши и чуждестранни специалисти в тази област. В тази връзка е полезно да се организират изследвания за влиянията на туризма върху регионалното икономическо и социално развитие [Воденска, 2002]. От особено значение е да се правят проучвания и да се създават и внедряват комплексни подходи и модели за развитие на предприемаческия малък бизнес в обезпечени в ресурсно отношение райони на основата на туризма и техния рекреационен потенциал. По този начин туристическите дейности в голяма степен ще подпомогнат развитието на икономиката в дадените региони и ще допринесат за подобряване на благосъстоянието и заетостта на тяхното население [Мадгерова, 2004].

Примерни модели и комплексни природоикономически подходи за по-съвременно устройство и управление на забележителни полупланински и планински територии и местности, в частност решаване на социални проблеми на основата на предприемачеството и малкия бизнес и

екологосъобразното използване на ресурсите в тях е основна задача за регионалната икономика. Те могат да бъдат използвани от предприемачите като основа за проучване и анализ и на тази база за създаване на комплексна оценка за възможностите за развитие на техния бизнес чрез съчетаване на съществуващия производствен, туристически и рекреационен потенциал в дадения регион [Madgherova, R. 2003].

Отдавна, още преди учредяването на Европейския съюз, в алпийските страни се провежда целенасочена политика, регламентирана със закони, за подпомагане на планинските райони предвид специфичните им географски и климатични условия и начин на живот на планинското население.

Планинските райони представляват изключителен потенциал за страната, за Европа и изпълняват многобройни екологични, икономически, социални, културни и земеделски функции. Териториалното устройство трябва да обърне специално внимание на защитата и развитието на планинските райони. Парламентарната асамблея и Конгресът на местните и регионални власти в Европа отдават особено голямо значение на планинските райони в рамките на Стратегията за социално обличаване.

Многобройните териториалноустройствени мерки за градските и селските райони са в същата степен валидни и за планинските райони. Интегрираната политика за планинските райони трябва да бъде особено важна част от европейската териториалноустройствена политика и задължително да налага мерки за икономическо и социално развитие, за опазване и управление на природните ресурси, както и за съхраняване на местните традиции и култури. Тази политика трябва да отчита и факта, че планинските райони, освен разнообразието си, което трябва да се съхрани и насърчи, имат и други общи проблеми от икономическо, социално и

екологично естество, заради природните условия (надморска височина, релеф, климат). Тя трябва да държи сметка и за това, че състоянието на околната среда в планинските райони е не само задължение, но и възможност за живеещото в тях население и че е необходимо да се намери точният баланс между социално-икономическото им развитие и опазването на околната среда. Интегрираната политика трябва да отчита и граничния характер на някои планински райони и необходимостта от прилагането на взаимнообвързани политики от двете страни на границата. Конвенцията от Залцбург от 1991 г. за опазването на Алпите и Общоевропейската стратегия за биологичното и ландшафтното разнообразие съдържат всички важни принципи за устойчиво териториално устройство на планинските райони.

Териториалното устройство на планинските райони – като дейност, която се основава на добрата координация – трябва да обърне внимание на специфичните условия в планинските райони и на различните секторни политики, като:

- икономическите политики, които трябва да допринесат за разнообразяването и увеличаването на броя на дейностите, занаятите и малките и средните предприятия, както и за сътрудничество между тях;

- селското и горското стопанство, където маркетинговите дейности би трябвало да бъдат засилени, а политиката за развитие да се базира върху качествени продукти; инициативите за управление на селското и горското стопанство, които допринасят за опазването и управлението на околната среда, трябва да бъдат насърчавани, а също да се стимулира устойчивото опазване, развитие и използване на горите;

- инициативите, които могат да допринесат за развитието на качествен туризъм, съобразен с природната, икономическата, социалната, културната

и архитектурно-историческата планинска среда, също трябва да бъдат насърчавани и подкрепяни;

- качеството на предоставяните обществени услуги в планинските райони не трябва да бъде по-ниско от това за останалата територия;

- развитие на ж.п. транспорта за нуждите на международния транзит и междурегионалния трафик;

- устойчиво опазване и управление на почвите, водата и въздуха, на ландшафта и увредените зони, опазване на фауната и флората и на техните местообитания и, при необходимост, тяхната рехабилитация;

- опазване и насърчаване на идентичността на населението в планинските райони, както и на разнообразието и богатството на тяхното културно наследство [Ръководни принципи за устойчиво териториално развитие на европейския континент, 2001].

Степента на усвояване на нашите планини е сравнително ниска в сравнение с други европейски планински райони. Това тяхно предимство трябва внимателно да се използва. В нашата страна усвояването на планинските райони за рекреационно-туристически цели изостава в сравнение с морското крайбрежие, където настъпи безпощадно строителство на туристически обекти и съоръжения с едно консумативно и безперспективно отношение към природната среда и рекреационно-туристическите ресурси. Недъзите на усвояването на територията и строителството от морския бряг се пренасят в планинските райони. Банско, Пампорово и Боровец са пример за натиска на пазара, на агресивния инвеститорски интерес, като устройването протича на принципите несъобразено и нещадящо туристическо строителство.

Старите хижи прерастват в хотелски бази и стават основа на маршрути за алтернативен туризъм; изграждат се екопътеки; налице е интерес към

закупуване на земя и къщи не само в характерни с историческата си атмосфера планински селища, но и в много други малки селища разположени в чиста природа и красив ландшафт.

Това е начален стадий на процес на активно, при това не само концентрирано в отделни ядра или оси, а и силно дисперсно урбанизиране на планинските територии, преди всичко за нуждите на различни видове отдиш.

Планинският ландшафт се характеризира с ясно изразена вертикална динамика, което оказва определящо влияние както на природно-ландшафтната специфика, така и на отделните вертикални пояси, на рекреационния потенциал, както и на възможното натоварване при запазването устойчивостта на ресурсите. На тази особеност на планините се основава предложението от 1998 г. Закон за планините. Той се стреми да осмисли и свърже тази ландшафтна динамика с функциите, натоварванията и цялостното използване на околната среда.

В най - високата част вече са оформени редица национални паркове и резервати; което веднага предполага конфликт между използването за алпийски спортове /лифтове, писти, станции, и други съоръжения/ и природнозощитния им статут.

В среднопланинската част, най-често с разкошни иглолистни и широколистни гори, също се намират долните части на ски пистите, писти с по-лек характер, търси се по-масивно изграждане на курортно-туристически ядра. Това основно застрашава горите, водния режим, цялостното състояние на природната среда. Затова и тук се търси едно контролиране и ограничаване на урбанизацията /колкото и трудно се остоява този подход ни показват процесите в Боровец и Пампорово/ [Булев, Т. 2005].

В нископланинската зона е много по-естествено изграждането на цели нови курортни селища /новите квартали на Самоков, които ще възникнат над

сегашния град, при долната станция на проектирания кабинков лифт/. Дори и тази по-щадяща планинските ресурси урбанизация крие своите рискове. Например в Банско, където за 2-3 години "старият град" остана като островче в цяло море от плъзнало в подножието на Пирин ново строителство, където около лифтената станция израсна силно преуплътнен нов квартал, където са налице трудности с водоснабдяването, енергоснабдяването, канализацията, паркирането и не на последно място - с контрола и регулирането на застроените обеми и на визуалните качества на новата градска среда [Шишманова, М. 2005].

Ако отдиха е водеща функция в усвояването на планините, то това предполага определени режими и ограничения в другите форми на използване - природозащита, горско стопанство, ВЕЦ, добивна промишленост и пр. Приоритетното използване за отдиха означава използване не само за алпийски спортове. Това е комплексно рекреационно използване, включващо масов пешеходен туризъм, семеен отдих, балнеология и климатолечение, изграждане на "втори жилищен" туризъм, лов и риболов, научен и културно-исторически туризъм, голф туризъм, екстремни спортове (алпинизъм, пещерничество, рафтинг, скално катерене и др.), пешеходен, велосипеден, конен туризъм, автомобилен и "оф-роуд" туризъм и др [Булев, Т. 2005].

Гореказаното налага различни форми на устройство, като много от принципите и насоките, на които трябва да се стъпи, все още са недостатъчно ясно дефинирани. Така например, почти липсва нормативна база за изграждане на ски писти - не като отделно съоръжение, а като комплекс от дейности и пространства. Тук има нужда от комплексно разработване на технически параметри, пространствени нормативи, организационни правила, конструиране на органи със съответни

контролиращи и стопанисващи функции - все неща, които ги няма нито в Закона за устройство на територията, нито в нормите за отделни сгради и съоръжения (така се полагат основите на конфликти в експлоатацията, вземащи и човешки жертви). Това е само един пример. Като цяло устройството на планините за отдих съдържа много дейности, динамично осъществяващи се в ландшафта. Затова тук проблемът на взаимодействието с природно-ландшафтната среда далеч не се свежда само до взаимодействието с нея на самото строителство, то има много поразгърнат териториален характер. Прави се опит при проектирането на Супер Боровец да се очертаят контурите на едно качествено ново, интегрирано ниво на урбанистично проектиране, при което управлението на урбанизацията и управлението на природната среда вече се разглеждат като единен процес. В един обединен проект се срещат урбанистичен проект и експертна оценка - ОВОС.

Усвояването на планините има своите управленчески измерения не само на локално, но и на национално ниво. В момента ролята на стимулатор на развитието на алпийските центрове са сдружения между общините и частни инвеститори. Естествено, нуждата от връщане на средствата, вложени от частните инвеститори в специфичната инфраструктура (лифтове, писти и др.), стимулира своеобразна ескалация на процеса. Строят се нови хотели, за да захранят пистите; нови писти, за да захранят хотелите. Няма съмнение, че ако се остави всичко в ръцете на частните инвеститори (макар и сдружени с общинската власт), неизбежно ще се възпроизведат недъзите на Черноморското крайбрежие. Затова държавата трябва да поеме своите функции: не само чрез създаване на необходимите закони, нормативи, регулиране, контрол, санкции, но и чрез участие в изграждането на необходимата инфраструктура на локално, регионално

и национално ниво, като уникални съоръжения, нови пътища и др. Подпомагане от тези нива чрез финансови инструменти за стимулиране на бизнеса; чрез мерки за подготовка на кадри; чрез реклама и не на последно място - чрез подпомагане и осигуряване на нужното урбанистично и териториално-устройствено проектиране [Еврев, П. 2005].

Развитието на Пампорово в условията на непрекъсната реституция води до желание за все нови и нови урегулирани и със строителен статут територии; ако тази "собственическа" политика надделее, трябва да се очаква постепенната поява на един цял нов град между Стойките, Чепеларе и Смолян /така, както стана при Слънчев бряг/. В Банско старата част постепенно потъва сред новоусвоявани територии. Едновременно с това се засилват познатите проблеми с паркирането, пешеходното движение, с временните постройки, визуалното "замърсяване". От погледа на пешеходеца, а вече и от прозорците на хотелите, изчезват характерните гледки. Планините са територии, изискващи специфична архитектурна изява, интерпретираща своеобразието на местния селищен и природен ландшафт [Шишманова, М. 2005].

Агресивното усвояване на планинския рекреационен потенциал е необходимо да се осъществява така, че да се избегнат грешките, познати от досегашната практика по черноморското крайбрежие и от практиката на европейските алпийски страни. Едносезонните самостоятелни туристически комплекси, характерни за някои алпийски страни, разположени на голяма надморска височина и пригодни само за зимна експлоатация, са неподходящ чужд модел за нашите условия. Нужно е да се намери типична българска форма на туристическо устройство, при която да се акцентира на лятно-зимната експлоатация, характерна за нашите условия, и на използването на

съществуващите селища с постоянно население, които притежават богати рекреационни ресурси, история, традиции и материална култура. У нас трябва да се изграждат многосезонни и многофункционални курорти с неголям капацитет, привързани към съществуващите селища и курорти.

След предложения през 70-те години на миналия век модел за изграждане на такива комплекси в Пирин, Рила, Витоша и Родопите, тези намерения постепенно бяха изместени от други концепции, основани на локализиране на туристическото строителство към вече съществуващи планински селища и курорти. За това допринесе еволюцията в екологичното мислене и развитието на природозащитното законодателство с обявяването на народни паркове, а по-късно националните и природните паркове.

Разработват се редица териториално-устройствени планове за планинските райони. Такива планове в последните години не са разработвани. За сметка на това се изготвиха т.н. планове за управление на националните паркове Централен Балкан, Рила и Пирин, природните паркове Витоша и Странджа. Плановете за управление на националните паркове Рила, Пирин и Централен Балкан обхващат обаче само част от планинските райони, а именно защитената природна среда. Цялата територия на планините, заедно с планинските селища, са предмет именно на териториално-устройствените планове, които без съмнение по-обхватно, по-комплексно третират устройствените проблеми, опазването и развитието на планинските райони.

Важна и неотложна задача на МРРБ е да възстанови практиката на планиране на регионално равнище и да намери подходящ механизъм за възлагане и изработване на териториално-устройствени планове на планинските райони. Тази практика трябва да се обвърже с изготвянето и одобряването на Закон за планинските райони. Проект

на такъв закон има от 1998 г., но неговото процедурно се забавя повече и от Закона за Черноморското крайбрежие. Необходимостта от такъв закон е продиктувана от специфичните проблеми на планинските райони - обезлюдяване и нарушаване на социалната структура, високо равнище на безработица, икономическа изостаналост, неефективно земеделие и животновъдство, изостаналост в инфраструктурата, проблеми с опазването на природната среда. Един такъв закон би положил основите на национална политика, насочена към ревитализация на тези райони. Проектозаконът от 1998г. с версия от 2001г. е насочен както към подпомагане на социално-икономическото развитие, така и към устройството и опазването на планинските територии. По аналогия с някои европейски закони са предвидени редица облекчения и стимули за насърчаване на икономическото развитие и превръщането на планинските райони в привлекателно място за производство, туризъм и осигуряване на по-качествени услуги за населението. Съгласно проектозакона устройството и опазването на планинските територии се извършва на основата на:

- устройствени схеми за планинските масиви;

- общи устройствени планове на планинските общини и на части от тях;

- общи и подробни устройствени планове на урбанизираните територии в планинските общини.

Устройствените схеми и планове определят общата структура на територията, зоните с различен режим на използване, опазване и устройство, развитието на техническата инфраструктура, териториалното развитие на населените места и селищните образувания, пределно допустимите големини на курортите съобразно нормите за рекреационно натоварване на територията и ресурсите, мерките за опазване на

околната среда и планинските ресурси. Освен това с тези планове се определят границите на публичната и частната собственост, проектните граници на урбанизираните, земеделските, горските, нарушените и защитените територии, зоните за ски-спорт и туризъм, специфичните изисквания, правила и нормативи за устройство на територията, опазване и подобряване на околната среда.

При планирането на планинските райони от особено важно значение е структурирането на територията, така че да се осигури съгласувано развитие на отделните функции и дейности, както и да осъществи по-ефективна природозащита. В нашите планини трябва да се опазят големи природни пространства без активно усвояване и туристическо ползване като еталон на природно равновесие. Това са териториите с режим на защитена природна среда /тип А/, които заемат сърцевината на планините. В проекта на Закон за планината тази територия е наречена "Зона с особена териториално-устройствена защита" и включва всички територии над горната граница на гората, защитените природни територии, водоохранителните зони и гори, охранителните зони около курортите и курортните ресурси. В останалата част от планината следва да се обособят територии на природна и горскостопанска среда /тип Б/, в които се практикуват дейности на отдиха и съвместими с тях стопански дейности. Това са гори и земи от горския фонд със стопанско и рекреационно предназначение. Териториите за локализиране на курортна база се ориентират към съществуващи планински селища и формират курортно-туристически локализации /тип В/. В проектозакона тази територия е наречена "Зона на селищна и курортна среда" и включва урбанизираните територии в строителни граници на населени места и селищни образувания, както и тяхната крайселищна територия.

При разполагането на териториите за локализиране на селища и курортни селищни образувания в структурата на планината е необходимо да се прилага принципът на редуването им със свободна природна среда /тип Б/. При спазването на този принцип в различните планини в съответствие с геоморфоложката им структура се получават различни структурни схеми на туристическо усвояване и разположение на локализацията:

- радиална схема /Рила, Пирин, Витоша/;
- напречно-успоредна схема /Стара планина, Средна гора/;
- мрежеста схема /Западни Родопи/.

Локализацията от курортни селища, курортни зони и комплекси се развиват по принцип в линейни направления, главно по долините на реки и пътни връзки. В тези най-активно усвоени територии също се прилага принципът на редуването – на усвоени селищни територии със свободни и озеленени крайселищни и междуселищни територии. Така се осигурява навлизането на природната среда в селищните образувания и не се допуска формирането на непрекъснато лентово застрояване в долините.

В рамките на курортно-туристическата локализация курортните селища, курортните зони и комплекси формират курортно-селищно образувание от агломерационен тип или "дисперсен град в планината". Това образувание следва да бъде предмет на общо устройствено планиране в специален Общ устройствен план.

В последните години са изработени редица общи и подробни устройствени планове на курортно-туристически локализации, зони за ски, курортни комплекси и селища като Пампорово, Голям Перелик, Банско, Чепеларе, Сютка, Паничище, Разлог - Предела, Самоков - Боровец - Бели Искър, Семково, Узана, Ком, Беклемето и др. В някои от тези разработки е приложен именно подходът на интегрирано

развитие на туризма, обвързано със съществуващи селища в планината не само като изходни пунктове, но и като място за локализиране на туристическо строителство и функционирането им в единна система с планинските курортни комплекси.

За отбелязване е, че нашата национална практика (с малки изключения като напр. Сютка) не се ориентира към създаването на нови планински комплекси, а към доразвиване и обновяване на съществуващи комплекси (Пампорово, Боровец, Семково, Беклемето, Юндола, Предела, Узана и др.) и към туристическо строителство в и край съществуващи селища (Банско, Нисък Боровец, Бели Искър, Говедарци, Априлци и др.).

Планирането на самите планински курорти е нужно да започва още с изготвянето на териториално-устройствените планове на районно и локално равнище, с които се определят общата структура на планираната територия и местата за локализиране на материалната база за отдих и туризъм – към съществуващи курортни селища с постоянно население и в самостоятелни курортни комплекси. Местоположението на курортите се определя на основата на комплексен рекреационен анализ на територията и оценка на курортно-туристическите потребности. С устройствения план на курортно-туристическата локализация се прецизира и доуточнява конкретното местоположение на отделния курорт. Големината на курорта зависи от редица фактори и условия от природен, технически, функционален, икономически, естетически и психологически характер. Сред тях особено важен фактор е капацитетът или емкостта на основния курортен ресурс. За зимните курорти това е поемната способност на ски пистите. Пренебрегването на този фактор и изграждането на по-голям брой туристически обекти и леглова база от този, който позволява капацитета им,

води до претоварване на ски пистите и въжените линии и подобно на претоварените пясъчни плажове на брега на морето, означава нарушен комфорт на посетителите и заплаха за равновесието на природната среда.

Симптоми за такова претоварване на рекреационният капацитет на ски пистите и въжените линии се наблюдават в Банско и Пампорово, а в близко бъдеще може да се наблюдава в други планински курорти.

При планирането на планинските курортни комплекси трябва се има предвид, че тяхната големина, структура и композиция зависят и от наличните подходящи терени за застрояване, които в планинските условия не са особено много. За планинските курорти е присъща разчленената форма с отделни ядра най-вече поради сложните теренни форми (Пампорово, Семково, язовир Батак, Предела и др.). По-рядко се в среща компактна форма (Боровец, Беклемето и др.) в терените и сградите за подслон и обитаване представляващи "основната тъкан" на курорта (нето-територия на курорта), която заема и най-голямата част от общата му територия. В нашите курорти преобладават хотелите и почивните домове. Индивидуалните вили се срещат като елементи на някои планински курорти (Юндола, Семково, язовир Батак, Панагюрски колонии и др.). Вече се появяват и ще получат по-сериозно разпространение и някои характерни за европейските курорти форми като: индивидуални апартаменти в хотелски сгради, семейни хотели, пансиони, къщи в села, фамилни ваканционни селища, хотел-селища и др. подобни. Тревожен е фактът, че формата апартаментен хотел в някои случаи се изражда в жилищна апартаментна сграда без обществено обслужващи обекти. Това е продиктувано от стремежа по-бързо да се реализират печалби от предприемачите, но се влошават качествата на курортната среда и тя

започва да прилича на жилищен комплекс.

Прекалената концентрация на подслони в големи многоетажни сгради е неприемлива като начин на застрояване и нарушава природното равновесие в планината. Подходящо е да се прилага по-умерена концентрация, чрез която застрояването може да изкристализира в структура, съзвучна с околната природна среда.

Препоръчаните показатели за гъстота в нето-терените за подслон са 120-150 легла/ха, или 60-80 кв. м/легло. Плътността на застрояване е подходящо да бъде по-ниска от 20%, а интензивността на застрояване /К инт/ - по-ниска от 1,00. По-голяма гъстота и интензивност биха влошили условията в курортната среда и биха я доближили до характера на урбанизираната среда. Заменянето на Наредба № 5 с Наредба № 7 от 2003 г., с което се завишиха нормативите за застрояване в курортни зони и комплекси (П от 20% на 50% и К инт от 1,00 на 2,00), допринесе за рязко влошаване качествата на курортната среда и направи лоша услуга дори и на предприемачите. В следствие тези показатели бяха редуцирани на 30% за плътността и 1,5 за Кинт, но все още са твърде високи за курортна среда.

При осъществената вече приватизация в курортните комплекси предстои да се обособят парцели (УПИ) за отделните хотелски и почивни сгради, които не бива да заемат повече от 50-60% от общата територия на комплексите. Така ще се защити необходимостта от по-просторно публично пространство за широко обществено ползване в курортните комплекси. Това пространство са не само улиците, алеите и инфраструктурните мрежи и съоръжения, но преди всичко обществените озеленени площи (курортните паркове) и терените, съоръженията и сградите за спорт и рекреация - ски пистите, ски пътеките, ски полетата. Тенденцията за свиване и

намаляване на публичното пространство в курортите е пагубна и трябва с всички сили и средства на планирането да се противопостави на тази тенденция и да се защитава пространството за широко обществено ползване.

При формиране на вътрешната структура на курорта взаимното разположение на отделните терени и свързаните с тях функции следва да осигурява достатъчно гъвкаво решение с възможности за последващо развитие във времето, за да се отговори на бързо променящите се вкусове и технически нововъведения. Гъвкавостта на структурата и възможността ѝ към приспособяване и развитие са особено

характерни за курортната среда, която трябва да отговаря на променящите се потребности на посетителите и нововъзникващите дейности на отдиха.

Особено важна цел на устройственото планиране е да се постигане хармонично обемно-пространствено изграждане. При планинските курорти е необходимо да се формира индивидуален архитектурен образ и характер, като се използват характерните природни дадености, местните строително-архитектурни традиции и похвати, съчетани с оригинално новаторско претворяване на специфичната курортна функция.

ЛИТЕРАТУРА

- Булев, Т.** 2005. Планински курорти и среда за отдих. Планините, Архитектура, С. бр.5, р.13-15
- Воденска, М.** 2002. Икономически, социални и природни влияния на туризма, Унив. Изд. "Св. Кл. Охридски", С., р. 192
- Динев, Л., К. Мишев.** 1980. България. Кратка география, ДИ "Наука и изкуство", С., р.335
- Еврев, П.** 2005. Урбанизационни аспекти на развитието на туризма в планинските курорти, Строителство и градът, С. бр.42, р 52-53
- Мадгерова, Р.,** 2002. Възможности и предпоставки за развитие на малките и средните предприятия в сферата на екотуризма. Туризм без граници., изд. "Корект", Благоевград, р. 63-67
- Мадгерова, Р.** 2004. Предприемачество и малък бизнес в туризма. Особенности, проблеми и решения. изд. "Интелект А", С., 176 стр.
- Ръководни принципи** за устойчиво териториално развитие на европейския континент, Европейска конференция на министрите отговарящи за териториалното устройство 2000 (СЕМАТ), 12-та сесия, Хановер, 7- 8 септември 2000г., Съвет на Европа, Министерство на регионалното развитие и благоустройството, 2001, р.38.
- Шишманова, М.** 2003. Интегрирано развитие на туризма в планинските райони, Сб. Балканска научно-практическа конференция "Природният потенциал и устойчиво развитие на планинските райони", Географски институт, БАН, Враца, 2001, р. 323-332
- Шишманова, М.** 2005. Устойчивост на курортните комплекси – елемент на урбанизираната среда, сп. "Управление и устойчиво развитие", Лесотехнически университет, С., том 13, бр.3-4, р.210-217
- Шишманова, М.** 2006. Създаване на клъстери в територии подходящи за туризъм, Списание по туристика "Пирински книжовни листи", Благоевград, 2006, бр.2 /под печат/
- Хаджиниколов, Хр.** 2002. Резерви за развитие на международния туризъм в България, Национални ресурси и политика за ускорено икономическо развитие, СУБ, С., р. 37-46
- Madgherova, R.** 2003. Economic Development in Hilly-Mountainous and Upland Regions of Bulgaria. Balkan Ecology, vol.6, № 4, р. 360-369

Доц. д.с.н. ПЛАМЕН БРАТАНОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**КРИТЕРИИ И ИЗИСКВАНИЯ ПРИ ПРОСЛЕДЯВАНЕТО НА КОМУНИКАЦИОННОТО
ВЪЗДЕЙСТВИЕ В СОЦИАЛНАТА СРЕДА**

**CRITERIA AND REQUIREMENTS IN THE STUDIES OF THE COMMUNICATION
IMPACT ON THE SOCIAL ENVIRONMENT**

Assoc. Prof. Dr. PLAMEN BRATANOV

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The paper deals with the pragmatic view that different models of social communication (independently of the research goals and the limitations established by them in each separate case), should investigate not only the elements of communication in the modern hyper environment, but also their interaction, taking place on individual (intrapersonal and interpersonal), group (within a group and between different groups), organisational (management) and mass-media levels.

Key words: system approach, communication models, elements of communication, subject of communication, hyper environment and etc.

В настоящия анализ вниманието ни е насочено към открояването - във вид на хипотеза - на някои теоретични предпоставки, критерии и специфични изисквания, които следва да бъдат спазвани при оптималното моделиране на социалната комуникация и най-вече по отношение на метода на "имитационното моделиране".

Изождаме от идеята, че условията и отделните фактори, които въздействат върху ефекта от комуникацията - осъществявана на различните равнища на социалното взаимодействие - е възможно да бъдат разглеждани в рамките на експериментирането с един кибернетичен модел. Неговото построяване следва основните характеристики на изследваната социално-комуникационна ситуация.

Същата идея се основава на допускането, че както например характеристиките на личността на оратора (вж. **Основен античен реторичен модел** и Братанов, П. 2003, с. 43 - 48), предмета на комуникацията (вж. **Предмет на комуникацията** и Братанов, П., пак там, с. 190 - 195) в речевото съобщение, индивидуалните особености на комуникатора и

реципиентите, а и физическите признаци на съобщенията-символи (вж. **Кодирание (шифриране) на съобщението-символ** и Братанов, П., 2004, с. 54 - 57) - всичките те разглеждани поотделно или като едно цяло в различните конкретни случаи могат да намерят своето място (чрез своите "моделни аналози") в един кибернетичен модел или да бъдат изследвани (експериментално) като фактори, които осъществяват въздействие върху собственото му функционално поведение във времето.

В същия смисъл приемаме, че на основата на метода на имитационното моделиране е възможен анализ на вербалната (речевата) или на технически опосредстваната комуникация - включително и масовата - в стремежа им да постигнат (или не) своята крайна цел (ефект) или желаната промяна в мисленето, в емоциите и чувствата или в социалното поведение на ангажираните в тях хора.

А. Теоретичните рамки на анализа определят отделните критерии, които следва да бъдат спазвани при неговото изпълнение.

Съдържанието на отделните критерии е следното:

Първи критерий:

Комуникацията трябва да бъде разглеждана в съответствие с нейната същност, вътрешна логика, принципи, структура, взаимни връзки и динамика, които отговарят на универсалната и функционална роля и значение в живота на индивидите и на обществото изобщо;

Втори критерий:

Системният подход по отношение на анализа на социалната комуникация (вж. Братанов, П., 2003, с. 96 - 102) не изключва от него познавателните възможности и резултати, постигнати от различните изследвания, а по-скоро ги предполага, обединява и допълва;

Трети критерий:

Социалната комуникация чрез символната си природа получава **собствена функционална ценност** (Е. Касирер), изразена в смисловановареното поведение на отделните индивиди в конкретната изследвана ситуация;

Четвърти критерий:

Функционалната ценност на социалната комуникация е различна за различните хора и се определя от тяхното **разбиране** (Касирер) на абстрактното и съдържание, разпространявано чрез разнообразните и форми на различните равнища на социалното взаимодействие;

Пети критерий:

Функционалната ценност на социалната комуникация, която намира проявление в нейното съдържание, е органично свързана с особеностите на нейната структурно-формална страна. Тя е резултат на предварителната преработка на съдържанието на комуникацията и отговаря на особеностите на възприемането на съобщенията-символи от отделните индивиди. Основните понятия тук са "полето на опита" (Шрам) – вж. Братанов, П., 2003, с. 62 - 63 и "установяването на дневния ред" (Agenda Setting – вж. С. Ле

Рой Уилсън – Братанов, П., 2003, с. 148 – 153);

Шести критерий:

Разбирането на абстрактното значение на отделните съобщения-символи зависи от начина на знаковото им представяне (Е. Касирер), но също така и от индивидуалните идеи или представи на хората за съществуващите отношения във външната действителност;

Седми критерий:

Системният анализ на процеса на **"разбирането"** предполага обособяване на ролята на системообразуващите фактори, които участват в него, както и на резултата (резултатите) от тяхното действие (взаимодействие). Те включват и конкретните възможности за осъществяване на преднамерено (или не) въздействие върху самата индивидуална рефлексия на външната действителност;

Осми критерий:

В осъществяването на социалната комуникация участват множество обособени компоненти (вж. Братанов, П. 2004, цит. съч., с. 46 – 99). Те са различни за различните равнища, на които се осъществява комуникацията (вътрешноличностната, междуличностната, вътрешногруповата, междугруповата, институционално-организационната и масовата (McQuail);

Отделните елементи в комуникацията диференцират ролевата функция на нейните участници и отделните етапи на процеса, за да бъде получена желаната реакция-отговор.

Сред отделните компоненти се открояват **предметът на комуникацията, характеристиките на съобщенията – символи и вмешателството (включително и виртуалното** - Братанов, П., 2004, 74 – 77), **индивидуалните и колективните (и виртуалните) източници и получатели** – Братанов, П., пак там, с. 47 – 50 и 64 – 69.

Въздействието на отделните компоненти в процеса на комуникацията

е различно според **първо**, качествата на средата, през която преминават съобщенията-символи; **второ**, естеството или природата на осъществената комуникация; **трето**, личностните характеристики на източника (източниците) и получателя (получателите); **четвърто**, културологичният и социалният контекст, в който се възприемат идеите на комуникатора; **пето**, спецификата на отделните форми на комуникацията;

Девети критерий:

Формите на социалната комуникация могат да бъдат обособени според динамичното единство на целта (предназначението) и функционалната насоченост на комуникацията, на предмета на комуникацията (съобщението-символ), на начина на нейното осъществяване, а и в съответствие с нейните пространствени и времеви характеристики (вж. Братанов, П., 2004, с. 104 – 117), които рефлектират върху изследваната комуникационна ситуация;

Десети критерий:

Изследваната комуникационна ситуация може да бъде разглеждана според **първо**, предметно-съдържателната и насоченост; **второ**, конкретната и цел (предназначение); **трето**, условията за осъществяване и **четвърто**, ценностната и натовареност – Братанов, П., 2003, с. 207 - 211;

Единадесети критерий:

Същностните характеристики на новите комуникационни технологии до голяма степен са характеристики на мултимедийното обкръжение.

Тези характеристики включват освен мозаичност (С. Бекер), така също фрагментарност и в същото време – изобилие, динамика и непрекъсната промяна. За мозаичното мултимедийно обкръжение е характерно присъствието в него на множествени източници, на тематично многообразие, на взаимно “преливане” на значението на отделните контексти и на техния ефект, празнини в

знанията ни и др. – S. Becker и Братанов, П., 2003.

Най-значимото в характеристиките на новите комуникационни технологии е интензивното им проникване в ежедневната трудова дейност на съвременните хора и то до степен при която последната се осъществява изцяло в дома и в условията на хипермедийна (виртуално-мрежова) среда или в една променена, “осъвременена” - “хиперреалност” (Бодрияр);

Дванадесети критерий:

Основополагаща в анализа е идеята за **съвместното интензивно използване на масово-комуникационните, груповите и индивидуалните (междупersonностните) комуникационни канали. Всички те се намират помежду си в тясно взаимодействие** (Братанов, П., 2003, с. 64 – 65; с. 80 – 81; с. 91 – 92; Бонев, Х., 1982, с. 11 и с. 149 и П. Лазарсфелд, Б. Берелсон и Х. Годит, 1968);

В практически план от това следва необходимостта анализът да включва взаимната обусловеност и взаимодействие на масово-комуникационните, институционално-организационните (управленските), груповите (вътрешногруповите и между-груповите) и индивидуалните (междупersonностните и вътрешноличностните) равнища на които се осъществява комуникацията в обществото, но вече в хипермедийна (виртуално-мрежова) среда.

Допълнителен аргумент за необходимостта от подобен анализ е фактът, че въздействието и ефектът на социално организираната комуникация зависят и се определят не толкова от нейния инициатор, колкото от интереса, волята и желанията на нейния обект - членовете на аудиторията или публиката. Те са равнопоставени участници в комуникацията и тяхното мнение винаги трябва да се зачита при нейното осъществяване (Black, J., J. Bryant, 1992 и Братанов, П., 2003). Активната роля на

аудиторията нараства в условията на новите комуникационни технологии;

Тринадесети критерий:

Съществен въпрос е установяването на признаците или на факторите от които зависи ефекта от взаимния обмен на символните значения в комуникацията. Основа за обособяването им са личностните характеристики на участниците в комуникацията, житейският им опит и усвоените от тях ценности и традиции. Дейностите на различните институции и организации, които осъществяват разнообразни функции - чрез реализацията на професионалните и социално-отговорни роли и усилия на лицата, които извършват съответните комуникационни актове или действия - също са изходна база за открояването им;

Четиринадесети критерий

Възможностите за осъществяване на преднамерено (или не) въздействие върху отделния (те) индивид (и) чрез формите на социалната комуникация са последица от **първо**, индивидуалния достъп до предметите на комуникацията; **второ**, от интерпретацията от страна на отделния индивид на реакциите и очакванията на хората, с които той влиза във взаимодействие и **трето**, от начина на постигането на индивидуалните цели;

Петнадесети критерий:

Теоретичните постановки в анализа, трябва да предложат допълнителна аргументация и доказателства за истинността на установените през последните десетилетия различни концепции за социалната комуникация.

Тази гледна точка включва и методологията или логиката на осъществяване на емпиричните изследвания през същия временен период - в съответствие с която са събрани масиви от различни данни;

Б. На базата на изложените критерии **конкретните изисквания**, които е необходимо да бъдат спазвани при експерименталното проследяване на

комуникационното въздействие в социалната среда, са следните:

първо, мястото и ролята на елементите, които съставляват кибернетичния модел трябва да отговарят на изискването за **аналогия** на техните реални прототипи или оригинали в интересувания ни комуникационен процес. Доколкото става дума за кибернетичен (или математически) модел - относно сходството или аналогията - следва да имаме предвид изискванията, които произтичат от математическото подобие, изоморфизма и хомоморфизма;

второ, за кибернетичният модел на изследваната комуникационна ситуация независимо от нейните формални и съдържателни характеристики, а и отделно от равнището на което се осъществява, са в сила кибернетичните принципи на "черната" и "бялата" кутия (Н. Винер). За първия принцип е характерно непълното описание на модела. При "бялата" кутия вътрешното структурно състояние на кибернетичната система е добре познато и акцентът в анализа се поставя директно върху описанието на нейните външни функции. В отделните случаи на изследване на комуникационните обекти, процеси и явления усилията следва да бъдат насочени към преобразуването на съответните им кибернетични аналози от тип "черни" кутии в тип "бели" кутии (Wiener, N. Cybernetics, 2 nd ed., M.I.T. Press, John Wiley & Sons, New York, 1961 – Винер, Н. Новые главы кибернетики, Сов. Радио, 1963);

трето, при операционализирането на понятийния апарат на изследваното комуникационно явление, т.е при прехода от концептуалната към конкретната методология на измерване (Б. Чакалов) в кибернетичната система различаваме признаци от два основни

типа – **екзогенни** и **ендогенни** (Р.Шенън).¹

Екзогенните признаци изразяват качествените характеристики на елементите на модела, които са породени от външни за него причини.

Ендогенните признаци изразяват качествените характеристики, които възникват поради действието на вътрешни за кибернетичната система причини.

Като илюстрация на ендогенен признак разглеждаме семантичния шум в междуличностната комуникация, проявен на емпирично равнище. В количествено и качествено отношение (А. Атанасов) възрастта, местоживееенето, професионалната принадлежност и завършеното образование определят в даден момент вероятността от възникването на семантичен шум в личните комуникационни връзки на едно отделно взето лице (Дж. Блек и Дж. Браянт). Според цитираните Дж. Блек и Дж. Браянт и съгласно определението на Р. Шенън, екзогенен признак е каналният шум в масовата комуникация и по-точно този, който е породен от външни причини;

четвърто, кибернетичният модел се изгражда в съответствие с предпоставката, че **не всички** реални характеристики, качества, свойства и отношения на изследвания обект, процес или явление намират своето място в него (Шеннон, Р.). Изводът е, че в модела могат да участват само **тези от тях**, които чрез абстрактното съдържание на системата от изходни понятия са включени в предварително конструираната теория за изследвания комуникационен феномен (Бестужев-Лада, И. В., В. Варыгин и В. А. Малахов);

пето, въздействието на избраните отделни признаци на кибернетичния модел върху особеностите на собственото му поведение (респ.

въздействието на реалните им аналози или прототипи върху функционирането и развитието на изследвания комуникационен обект, процес или явление) **следва** предварително направената им теоретична оценка или тяхната обща теоретично-конструктивна квалификация (вж. също Бестужев-Лада, И. В., В. Варыгин и В. А. Малахов). Това е твърде важен момент в анализа, защото благодарение тъкмо на спазването на това изискване **обективността** на постигнатия резултат от тествания кибернетичен модел на изследваното социалнокомуникационно явление е непосредствена функция на използваната теория за неговото построяване;

шесто, функционалната зависимост на кибернетичния модел е насочена към взаимодействието му с външната среда. Тя изразява външната причинност или обусловеност на модела от нея (вж. Кибернетика и ..., с. 244 - 246). Р. Шенън номинира тази обусловеност или причинност като "целева функция" или като "функция на критерия". Съдържанието на двете понятия формулира целите и задачите на кибернетичната система.

Външната обусловеност или причинност, т.е "функцията на критерия" на кибернетичния модел е насочено към реализацията на неговата прагматична цел, роля и задачи;

седмо, съдържанието на понятието **цел** по отношение на кибернетичния модел на изследваните комуникационни обекти, процеси и явления обвързваме със съдържанието на понятието **ценност** (вж. Управление, информация, интелект, с. 190) или със същото това качество, което притежава самата социална комуникация (Братанов, П., 2003). Така съдържанието на последното понятие в кибернетичния модел е съобразено със съдържанието на Трети, Четвърти и Пети критерии, които дефинират **функционалната ценност на социалната комуникация (Трети,**

¹ / Р. Шенън използва вместо "признак" - термина "променлива", който е термин използван в теорията на математическата статистика.

Четвърти и Пети критерии). Основанието за това е прагматичното свойство на комуникацията – възможността нейното съдържание да бъде използвано в зависимост от конкретната цел на нейния получател;²

осмо, функционалната зависимост на кибернетичната система при имитационното моделиране може да бъде детерминирана или стохастична (Р. Шенън). Функционалният характер на кибернетичния модел, т.е. относителната самостоятелност на неговото функциониране от собствената му структура и от структурата на външната среда ориентират към **допускането за преобладаваща в анализа на отделните комуникационни ситуации статистическа зависимост** (вж. също и Кибернетика и ..., цит. съч., с. 244). И двата вида - детерминираната и стохастичната - функционални зависимости могат да бъдат представени математически (Р. Шенън). Когато функционалната зависимост не е представена в математически вид, “възможно е да използваме математическия апарат на теорията на игрите” (Кибернетика и ..., цит. съч., с. 251). Подобни изследвания специално на общественото мнение са провеждани вече в САЩ³;

девето, кибернетичният модел на изследвания комуникационен процес включва масовокомуникационните, институционално-организационните,

груповите (вътрешногруповите и междугруповите) и индивидуалните (междulichностните и вътрешulichностните) равнища на които се осъществяват взаимните връзки и влияния между индивидите в обществото (според типологията на Д. Макуейл) и в условията на функционирането и развитието на новите комуникационни технологии в хипермедийната и виртуално-мрежовата среда, според съдържанието на **единадесети и дванадесети критерии;**

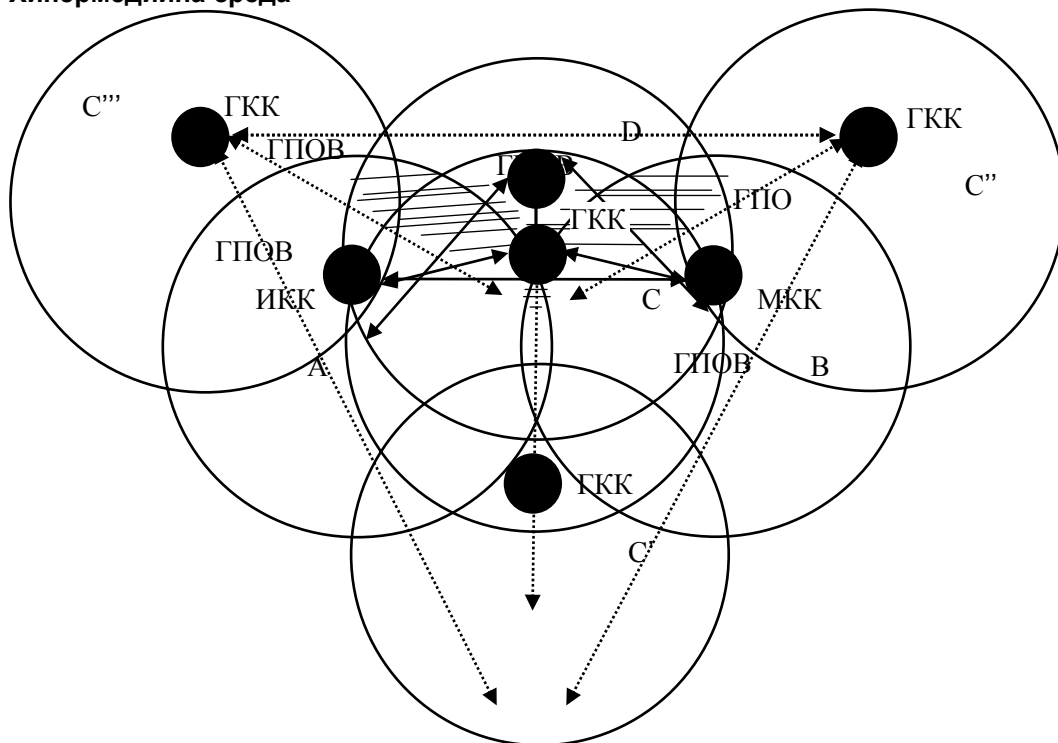
десето, при моделирането трябва да бъдат конкретизирани съответните признаци, които чрез своята променлива стойност изразяват взаимовръзките между различните комуникационни канали – масовокомуникационните, институционално-организационните (управленските), груповите (вътрешно-груповите и междугруповите) и индивидуалните (междulichностните и вътрешulichностните). При определянето на признаците трябва да се отчете влиянието на “полето на опита” (Шрам) при различните типове комуникационни връзки (Фиг. 1).

Фиг.1. Взаимодействие на масовокомуникационните, институционално /организационните (управленските), груповите и индивидуалните (междulichностните и вътрешulichностните) комуникационни канали

² / “... съществено е не което и да е намаляване на неопределеността, а само това, в резултат на което възниква знание, което може да послужи като ръководство към действие. Поради това от цялото разнообразие от сигнали, които постъпват в нея, кибернетичната система избира именно **ценното, полезното разнообразие, което води към осъществяването на целта на управлението** – подч. мое, П.Б.” – вж. Управление, информация, интелект, цит. съч., с. 190.

³ / Молхов специално отбелязва, че освен теорията на игрите, така също и моделите на хаотичното поведение са прилагани при изследвания, проведени в САЩ - Молхов, М., Към нови подходи при емпиричните социологически изследвания – В: Перспективи пред социологията в България, С., 2001, с. 68 – 90.

Хипермедийна среда

Хипермедийна среда

Легенда:

ИКК – Индивидуални (междучичностни и вътрешноличностни) комуникационни канали;

ГКК – Групови (вътрешногрупови и междугрупови) комуникационни канали;

И/ОКК – Групови комуникационни канали;

И/ОКК – Институционални/организационни (управленски) комуникационни канали;

МКК – Масовокомуникационни канали;

А – Поле на опита на индивида

В – Поле на опита на средствата за масова комуникация (?) който включва и усвояването на техниката на Agenda Setting (открояване на главното)

С – Поле на опита на групата; **С'**, **С''**, **С'''** – Поле на опита на друга група

Д – Поле на опита на институцията/организацията

— Права на обратна комуникационна връзка

↔ – Групова права и обратна връзка (ГПОВ)

⋯↔

На фигурата различаваме комуникационните канали – правите и обратни връзки, чрез които се осъществява комуникацията в изследвания модел, според съдържанието на **изискване девет**.

Полето на опита (Шрам) при различните типове комуникационни връзки на **фиг. 1**. се променя в:

поле на опита на средствата за масова комуникация (МКК), "В";

поле на опита на съответната институция (организация), "Д";

поле на опита на съответната група “С” и

в индивидуално поле на опита “А”.

Местата, където отделните полета на опита **се припокриват** и които са показани на **Фиг. 1**, показват местата или зоните, където е възможно да регистрираме еднакво (или приблизително еднакво) въздействие на различните социални фактори или признаци, а и на личностните характеристики върху комуникацията.

За припокриваните отделни полета на опитността са характерни определени начини на осъществяване на комуникацията в отделните случаи, както и специфични пространствени и времеви параметри, които ги определят. На тази основа е възможно да бъдат извлечени необходимите за анализа признаци.

Други признаци следва да бъдат потърсени в натрупаните умения (масовокомуникационни, институционално-организационни или управленски, професионални, групови и индивидуални), в навиците, в равнището на знанията, интересите, очакванията, ценностите и перспективите за понататъшното съществуване на отделните хора и на членовете на групите.

В същия смисъл различаваме социални позиции и роли, които определят различни признаци с обективен или субективен характер – (обективни), пола, расова и етническа принадлежност; (субективни), социално-икономически статус, доход, образование и т.н.

единадесето, при увеличаването на пространството, където се припокриват отделните видове “опитности” **нараства вероятността** от еднакво (или от приблизително еднакво) въздействие върху комуникацията на различните социални фактори или признаци, а и на личностните характеристики на ангажираните в комуникацията лица. На

емпирично равнище този процес на **“уеднаквяване на полетата на опитностите”** предполага укрепване на институционално-организационните (управленските) комуникационни връзки с масовокомуникационната институция. Технологиата, която допринася за това е Agenda Setting – “Установяването на дневния ред” (или “Открояването на главното”, С. Ле Рой Уилсън).

На индивидуално-групово равнище **“уеднаквяването на полетата на опитностите”** предполага обособяването в предметите на комуникацията на съдържание, известно (познато) на нейните участници, т.е., това е предметно съдържание, което има пряко или непряко отношение към техния собствен жизнен опит.

На групово равнище **“уеднаквяването на полетата на опитностите”** на свой ред предполага извършването на подобен анализ;

дванадесето, структурно-функционалните и динамичните аспекти на комуникацията, според кибернетичната им интерпретация намират проявление в нейните цели, осъществявани на равнищата на социалното взаимодействие – масовокомуникационното, институционално-организационното (управленското), груповото и индивидуалното. В този контекст следва да бъдат потърсени признаци, които отразяват взаимодействието между формално-структурната и предметно-съдържателната страна на комуникацията.

На основата на различните критерии и на изискванията, които произтичат от тях може да се направи опит да се пристъпи към следващата фаза (етап) от процеса на моделирането, а именно – към построяването на самия модел в математически вид или чрез използването на друга методика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотел. Реторика, С., 1986.
2. Бестужев – Лада, И. В. В. Н. Варыгин, В.А. Малахов. Моделирование в социологических исследованиях, М., Н., 1978.
3. Бирюков, В.Б., А. Д. Урсул и Г. Н. Поваров. О развитии понятия информации. В: Управление, информация, интеллект, М., 1976, с. 175 – 178.
4. Бонев, Хр. Социология на журналистиката, С., 1982.
5. Братанов, П. Оптимално моделиране в социалната комуникация, С, 2005.
6. Братанов, П. Функционалност на социалната комуникация, С., 2004.
7. Братанов, П. Модели на социалната комуникация, С., 2003.
8. Винер, Н. Новые главы кибернетики, Сов. Радио, 1963.
9. Касирер, Е. Есе за човека, С., 1996.
10. Кибернетика и современное научное познание, М., 1978.
11. Молхов, М. Към нови подходи при емпиричното социологическо изследване – В: Перспективи приз социологията в България, С., 2001, с. 68 – 90.
12. Ничев, А. Предговор, въстъпителна студия към изданието на български език на “Реторика” на Аристотел, С., 1986.
13. Чакалов, Б. Изследване динамиката на общественото мнение, С., 1988.
14. Шеннон, Р. Имитационное моделирование систем – искусство и наука, М., 1978.
15. Baudrillard, J., Selected Writings, Cambridge: Polity, 1988.
16. Becker, S. L. Discovering Mass Communication. Scott, Foresman and Company Glenview, Illinois, 1983.
17. Black, J., J. Bryant. Introduction to Mass Communication, WCB, Wm. C. Brown Publishers, 1992.
18. Lazarsfeld, P., B. Berelson, and H. Gaudet. The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign, 3rd ed., New York, Columbia University Press. 1968.
19. McQuail, D. Mass Communication Theory. An Introduction, Sage Publications Ltd, London, 1989.
20. Wiener, N. Cybernetics. 2 nd ed., New York, John Willey & Sons, 1961.

д-р РУМЯНА МОДЕВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**КАК КОМУНИКИРАМЕ?
ВИДОВИ РАЗЛИЧИЯ НА УБЕЖДАВАЩОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ В PR**

HOW TO COMMUNICATE? TYPE OF DIFFERENCE OF PERSUASIVE INFLUENCE IN PR

RUMJANA MODEVA, Ph.D.

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: "Public relations" is a science which saves in its methodic direct communication and something more- develop of theory for its elaborating. Close to pedagogic, physiology, science for the theater, rhetoric, business's communication, etc. - Public relations take from them these active methods which assist persuasive communication in the direct contact with the public. Persuasive communication in PR is a meaning and contents of this science which realize its aims on the basic of the direct influence to the attitudes of the society in the context of their determinate interests.

Key words: Persuasive communication; influence; direct contact; evolutions of the methods of Public relations.

В комуникационния свят на съвременното човечество, информационните технологии поемат отговорността да организират и транслират каналите на общуването. Те, технологиите определят и видовете възможности за убеждаващо комуникиране в публичен релейшънс:

- **ОПОСРЕДСТВЕНО**- Интернет, мултимедия, медии, поща, и т.н.;
- **НЕПОСРЕДСТВЕНО**- пряк контакт /вербален и невербален/.

Оказва се, че **опосредственият контакт** има много широко информационно поле, при което комуникиращите не се виждат „очи в очи“. Естествено, че при такъв вид общуване не е задължително да се спазват и важни изисквания на етиката, естетиката и културата на поведение. Пред компютъра е възможно да смениш персонализацията си, да се седи абсолютно negliжирано, да се яде без прибори, да „се чопли носа“ и т.н. Мултимедията представя това, което препоръчва за най-важното от съдържанието, в детайлите, които са избрани като комерсиално подходящи от малка група от хора.

Медиите, които считат себе си за панацеята на успеха в информационния век, състоящ се от милиарди комуникационни връзки, са едва ли не и абсолютния образ на цензора, поради причината, че избират какво да бъде съобщено чрез техните комуникационни канали. Пощите са надеждно средство дотогава, докато транспортния канал, по който се движат е обезпечаван от професионално изградени и ангажирани хора.

Могат да се приведат още доказателства за властното и самоуверено съществуване на опосредственото комуникиране- те са наложените посредници в размяната на информация както между А и В, така и между А и Я- неразрушимите, налагащи тенденции и правила. Има само един шанс за живото, ангажирано с етичност и духовна дълбочина общуване- **непосредственото**. Човечеството е извървяло дълъг път преди да подреди в научно знание общуването и предаването на информация. В етапите на този път са се раждали много идеи, много образци на „живото слово“. С усложняването на комуникационните

модели се създават и „посредниците“-компютър, телевизия, радио, мултмедии, сложни информационно-операционни машини, с които общуването се превръща в „чуваемост“.

Малко са науките, които в своята методика запазват „непосредственото“ комуникиране и нещо повече усъвършенстват своите теории за неговото развитие- педагогика, психология, театрознание, реторика, бизнес комуникации, езикознание,...и наред с тях младата, напориста и уверена Public relations! Науката, която изцяло разработва методите и методологията си на основата на непосредствения контакт с публиките. Убеждаващата комуникация в публичен релейшънс /PR/ е смисъла и съдържанието на тази наука, която осъществява своите цели на базата на прякото въздействие върху нагласите на обществото, в контекста на неговите детерминирани интереси. И най-ценното в нея е, че дава шанс на оцеляването на непосредственото общуване в един свят, в който притиснат от разрастващото се научно-техническо развитие, човека е застрашен да загуби своята уникална идентичност.

Public relations връща увереността, че в несигурността и непредсказуемостта на бизнес средата, отговорното поведение на компаниите към личността на потребителя е норма за престиж и успешно развитие.

В този смисъл, PR е единствения социално отговорен вариант, като възможност организациите да не „елиминират нарастващите изисквания от страна на обществото за тяхната морална ангажираност към света, в който действат“

В подкрепа на това твърдение звучат и аргументите на К.Нордстрьом и Й.Ридерстреле в „Funky Business“/Бизнесът на бъдещето/. Те привеждат данните от представително изследване на холандски учени, свързано с дълголетие на компаниите. Ари дьо Жьос от «Ливинг Къмпани»

предоставя изводите от изследването:». При големите компании/ например, тези, включени в класацията «Форчън500»/средната очаквана продължителност на живота е между 40-50 години. Дьо Жьос отбелязва, обаче, че една трета от фирмите споменати на страниците на известното списание през 70-те години са изчезнали до 1983 година. Според дьо Жьос тази висока смъртност се дължи на грешния подход на управление- мениджърите фокусират вниманието си **не върху човешкия капитал, за който би трябвало да работи фирмата**, а върху загубите и печалбите.»

Доц. д.с.н. Пламен Братанов отделя специално място в своя труд "Функционалност на социалната комуникация" на „психологическата комуникация“, при която от особено важно значение е /„независимо дали участват или не технически посредници/...живите представители на човешкия род.“ Той подчертава, че доброто познаване на комуникационните форми на социално ангажираната комуникация като вид, подпомага компаниите в правилния избор на цели, които да й дадат реални възможности да се познаят публиките, чрез които се преценяват стратегическите и тактическите перспективи за развитие на компанията:

- „Вътрешноличностна-intrapersonal
- Междупersonална- interpersonal
- Вътрешногрупова- intragroup
- Междугрупова- intergroup
- институционалноорганизирана-institutional organisation
- масова- mass communication”

Проф. Здравко Райков също извежда пряката зависимост между успешното развитие на компаниите, съобразено с публичните интереси на потребителите. Той подчертава значението на непосредственото общуване, тъй като: „...Публиките стават свръхчувствителни към спазването на професионални и други етични кодекси от всяка компания,

без значение на големината ѝ. Организациите от своя страна стават все по-зависими от общественото мнение, от цялостния социален контекст, в който реализират политиката си.” Авторът, подчертава, че е „от жизнено значение за организациите да развият повишена чувствителност и възприемчивост към обществените очаквания и към очертаващите се техни тенденции.”

Още редица автори, чуждестранни и български могат да бъдат цитирани в подкрепа на „непосредственото общуване”. Между тях е Робърт Рейч. В „Бъдещето на @ успеха”, подчертава опасността от разширяващата се ножица на неравенството между богатите, които държат бизнеса и бедните, които би трябвало да са потребителите на създаваните продукти на компаниите. Той цитира официални статистически данни, които показват, че „...от началото на 80-те години доходите на хората на или близо до върха са нараснали два пъти по-бързо от тези на хората в средата. Отчуждението на компаниите от **ефективна връзка с мнението на обикновените хора**, които са в основото на пирамидата на потреблението създава реална опасност от бъдещ взрив на успеха, независимо от днешния просперитет.”

Авторът подкрепя анализа си: „.....според данни от Федералния резерв, около 85% от стойностите на печалбата от пазара през десетилетието са отишли в най-богатите 10% от семействата;40%-във върховия 1%.Тези промени имат големи последствия. Богатите и средната класа живеят в паралелни вселени, а бедните са почти невидими и за двете. В края на века най-богатият американски 1% - обхващащ 2,7 милиона души, разполага с толкова долари за харчене след плащане на всички данъци, с колкото най-бедните 100 милиона души. Очевидно е, че както посочва Р.Рейч, че „колебанията в бизнес циклите подпомагат разширяващото се неравенство....Старите идеали за лична отговорност и публичност на

договарянето, проповядвани преди от компаниите, все по-рядко се чуват....”

За опасността от нарушеното равновесие между интересите на компании и публики, за пренебрегването на непосредственото общуване и превръщането на ПР-технологиите на компаниите –гиганти, в оръжие на глобалния им монопол, говорят К. Нордстрьом и Й. Ридерстреле. Те показват огромните мащаби на опосредственото общуване, което обезценява прекия контакт и разширяването на информационния диапазон на комуникацията: „Глобалните звезди приковават вниманието и трупат несметни богатства.Защо да слушаме местния бард или група, след като можем да се снабдим с копакт диск на Мадона или Павароти? Защо да използваме местна звезда в последния си екшън филм, след като хората се интересуват само от Силвестър Сталоун, Арнолд Шварценегер и Брус Уилис? Защо да гледаме местното първенство по футбол, след като можем да гледаме най-добрите футболни отбори в Европа, „Манчестър Юнайтед” срещу „Ювентус” по телевизията.....По ирония турбо пазарният капитализъм на нашето време е бомба със закъснител....могщите сили тласкат международната конкуренция на излишъка към глобален монопол.Ние няма да видим крайни последици от тази тенденция във всички сфери на индустрията- един бар, един бръснар и т.н.- но особено когато става въпрос за интелекта, мрежата и повишаващата се възвръщаемост, потенциалните, световно разпространени монополи ни очакват.”

К.Хоган в „Наука за влиянието”, К.Албрехт в „Социалната интелигентност”, М.Федърстоун и С.Лаш в „Глобални модерности”, А.М.Сабат в „Бизнес етикет”, В.Фаркас в „Какво премълчават медиите”,М.Неп и Дж.Хол в „Невербалното общуване, Р.Чалдини във „Влиянието- психология на убеждаването”, Г.Щекин в „ Визуална

психодиагностика”, Г.Г.Почепцов в „Паблик рилейшнз для професионалов”, Р.А.Хайфец в „Спечелете другите”, Здр.Райков в „Корпоративен гражданин-печелившият бизнес” и др., независимо от коя гледна точка пишат за комуникационните въздействия, всички са обединени в мнението, че непосредственото общуване дава по-голям шанс на убеждаващата комуникация- в нейния смисъл на „базова концепция” в Public relations.

В изучаването на комуникационните канали, връзки, взаимодействия могат да се различат определения, становища, мнения, позиции, които са диаметрално противоположни или противоречащи. Значителна част от тях се споменават в тази разработка.

Някои познават науката пбблик релейшънс от създаването ѝ, други навлизат в смисъла и съдържанието ѝ в последните десетилетия. Има, обаче една дума, която обединява разнородните мисли на многобройните автори, живеещи и работещи в различни географски райони, при различни социално-икономически условия, в средата на различни национални традиции и култури. Това е думата-символ на убеждаващата комуникация в пбблик релейшънс наречена **ВЛИЯНИЕ**. Убеждаващата публичност е методическия израз на неговото въздействие върху нагласите на публиката.

Кевин Хоган определя влиянието като **наука**, която има конкретно изражение в комуникационния процес,

насочен към промяна на нагласите в бизнеса, мениджмънта, личните отношения, но я разглежда в контекста на пбблик релейшънс. Робърт Чалдини разглежда влиянието като **метод** в психологията на убеждаването.

Джон Кехоу твърди, че влиянието е **мантра**/утвърждение/, което повторено многократно, със «силна концентрация на съзнанието», се превръща в убеждение. Стив Чандлър анализира влиянието като **съвкупност от мотиви**, подчинени на «възможността, живота да бъде променен завинаги».

Г.Г.Почепцов вижда във влиянието **израз на поведение** на лидера на мнение. З. В.Кондратиев и Р.Н.Абрамов формулират влиянието като **функция** на убеждаващата комуникация в пбблик релейшънс.

Бихме могли да добавим, че влиянието е убедителен образ на **интеракция** между комуникатор и публика, в резултат, на която се осъществява промяна на нагласите от страна на публиката.

Съществуват и редица други мнения относно влиянието като инфлуенс в конкретна ситуация, конкретен проблем, конкретна тема. В науката public relations, **влиянието е норма за оценка** на нивото на убеждаващата публичност на комуникатора, в действащата сила на убеждаващата комуникация, за въздействие върху публиките. Тази норма има и съответстващо значение за определяне на целите на убеждаващата комуникация в ПР.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Ньюсом,Д., Терк,Дж.,Кругеберг,Д.,Все о ПР-теория и практика,М.,2001
- 2.Норстрьом,И.,Funky business,С.,2004
- 3.Почепцов,Г.Г.,Паблик рилейшнз для професионалов, изд.Ваклер,М.,2001
- 4.Райков,З.,PR, изд.Дармон,С.,2004
- 5.Рийс, Ал., Рийс, Л., Залезът на рекламата и възходът на пбблик рилейшънс, изд. Класика и стил, С., 2003

Ст.н.с. МАРТА СУГАРЕВА-ЦЕНТЪР ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРИ БАН

Н.с. ИВАН ГАРНИЗОВ- ЛАБОТАТОРИЯ ПО ТЕЛЕМАТИКА ПРИ БАН

КАМЕЛИЯ ЛИЛОВА, мл. експерт - ЦЕНТЪР ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРИ БАН

ОСНОВНИ КОМПОНЕНТИ НА ДЕМОГРАФСКАТА ДИНАМИКА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТРАНИ: ЕСТЕСТВЕН И МИГРАЦИОНЕН ПРИРАСТ

MAIN COMPONENTS OF DEMOGRAPHIC DYNAMICS IN EUROPEAN COUNTRIES: NATURAL GROWTH AND NET MIGRATION

MARTA SUGAREVA- Senior research Fellow, Center for Population Studies, Bulgarian Academy of Sciences

IVAN GARNIZOV- Research fellow, Laboratory for Telematics, Bulgarian Academy of Sciences

KAMELIA LILOVA- Senior Expert, Center for Population Studies, Bulgarian Academy of Sciences

In this article the two main components of population growth are studies, namely **natural growth** (the balance between births and deaths), and the **net migration** (the balance between immigration and emigration) in the countries and sub-regions of Europe. In 6 series of graphs, corresponding to the sub-regions of Europe, these two components of population growth are displayed during the period 1960-2005. The conclusions drawn from the analysis are:

There is a general trend of decreasing natural growth, a tendency of approaching zero population growth.

1.This tendency is therefore more smooth in Western Europe, while in the former socialist countries the trends are interrupted by certain irregularities, provoked by external (to the demographic system) factors: the state policy stimulating fertility in the end of the 1960-ies, the economic crisis of the beginning of the 1990-ies, etc.

2.During the last years, after 1990, the main demographic factor in Europe is international migration. For Eastern Europe and for most of the former socialist countries this factor is negative, though not always registered and displayed by the statistics.

Key words: demographic dynamics, natural growth, net migration, european countries

Демографската динамика, това е промяната с течение на времето на броя и структурите на населението на дадена страна или регион. По-долу ще разгледаме промените, настъпващи в броя на населението на европейските страни, като разложим общия прираст на двете му основни компоненти: естествен

прираст (баланс между ражданията и умираанията) и миграционен прираст (баланс между имиграциите³³ и емиграциите³⁴).

³³ Имиграции, това са миграционни движения към страната от други държави.

³⁴ Емиграциите са миграционни движения в посока от страната навън, към други държави.

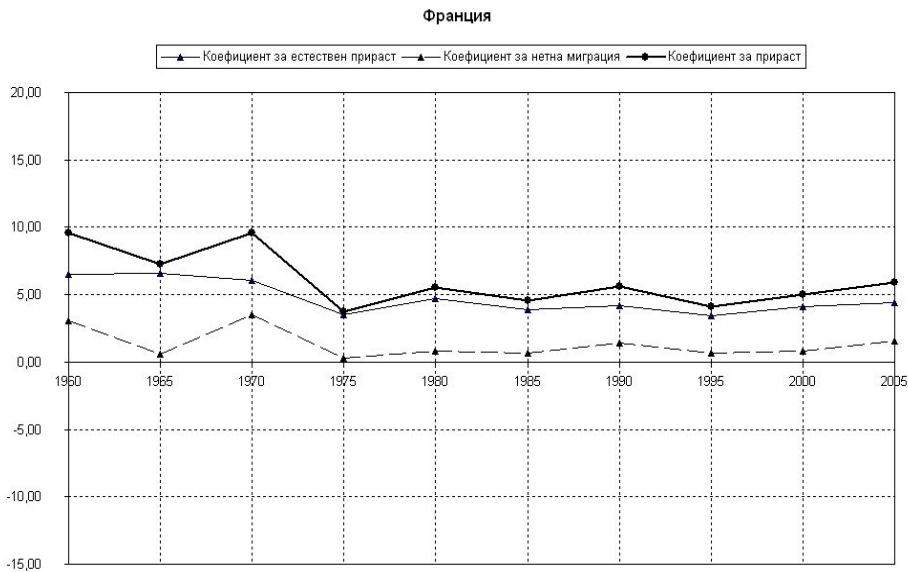
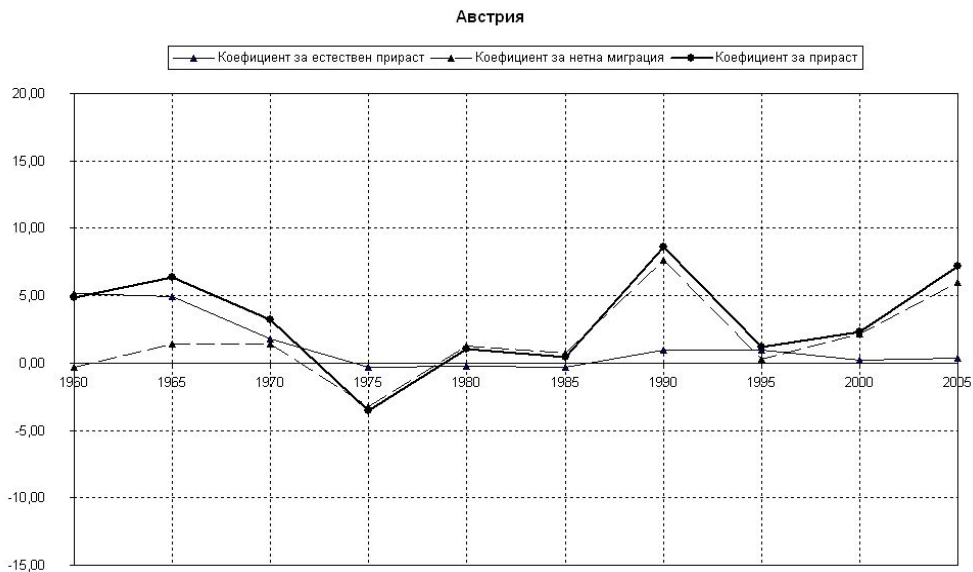
Не всички държави в Европа водят еднакво пълна и точна **статистика на външната миграция**. Причината е в методологичните и практическите трудности при установяване размера на тази миграция. Така например, при замиване на едно лице извън страната, на статистическите органи не винаги е известно за какъв период от време това лице ще отсъства. Според общоприетите дефиниции, за емигрант се смята лице, пребиваващо извън страната повече от една година. Установяването на потоците на емигрантите (излизачи от страната) и имигрантите (влизачи в страната) се извършва обикновено по косвен начин, чрез корекции по време на преброяванията на населението, но данните не винаги са пълни и точни. Данните за естествения прираст (ражданията и умираанията) от своя страна са много по-достоверни, тъй като регистрацията и отчитането на тези събития са рутинно установени и в много голяма степен са точни и надеждни в повечето държави в света, и по-специално в Европа.

На следващите графики сме представили динамиката на общия прираст в избрани европейски държави и на неговите съставни елементи – естествения и миграционния прираст. Държавите са избрани така, че да дадат представа за регионите на Европа, които оформихме при изследване на общия прираст на населението: Западна Европа, Северна Европа и Скандинавия, . 1).

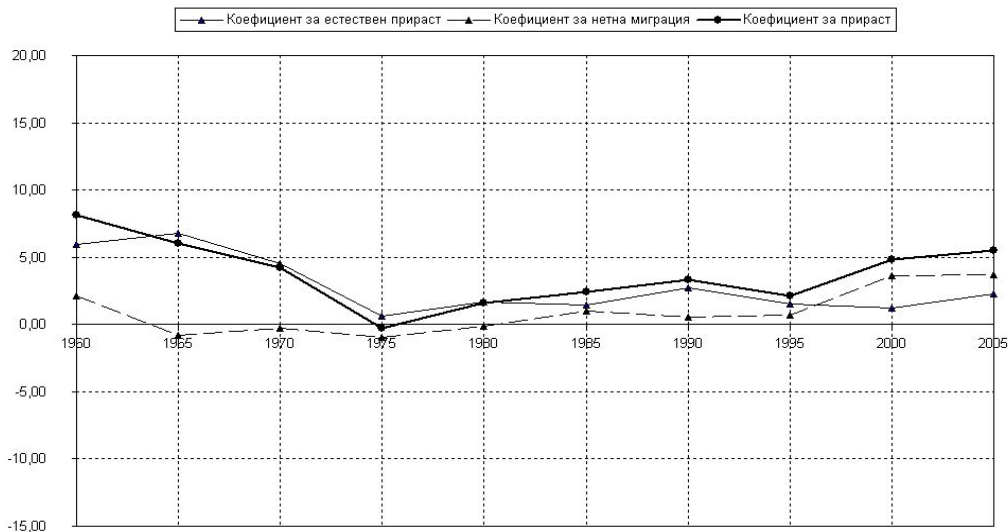
Южна Европа, Балкански страни, Централна Европа, Източна Европа (страни от бившия Съветски съюз).

В **западноевропейските страни** динамиката на естествения прираст следва низходяща тенденция до средата на 70-те години на XX век, след което тя се успокоява и се приближава до нулевия истествен прираст. (Изключение е Франция, където успокоението е на по-високо равнище на естествения прираст, около 4 на хиляда (или 40 на 100) със слаба тенденция към намеление. В повечето западноевропейски държави общият прираст следва вълните, предизвикани от миграциите, през последните години главно имиграциите. В Австрия, в Германия и по-слабо в Белгия, подобна вълна се наблюдава през 1990 г. В по-далечни периоди подобни вълни на имиграции се наблюдават в средата на 60-те години, но в повечето държави тези вълни са последвани от емиграционни вълни, вероятно към Северна Америка и Австралия. Единствено в Обединеното Кралство тенденциите са по-плавни, без резки миграционни вълни, а общият прираст следва динамиката на естествения прираст (низходяща до 1975 г., след това – с тенденция към стабилизиране на ниско равнище.) Едва след 1995 г. в Обединеното Кралство се забелязва изразена тенденция на увеличение на миграционния прираст, което се отразява също и на общия прираст на населението, като го повишава (*фиг*

Фиг. 1 Фиг.1. Динамика на естествения, миграционния и общия прираст на населението (1960-2005 г.): Австрия, Франция, Обединено Кралство (коефициенти на 1000 души от населението)

Обединено кралство

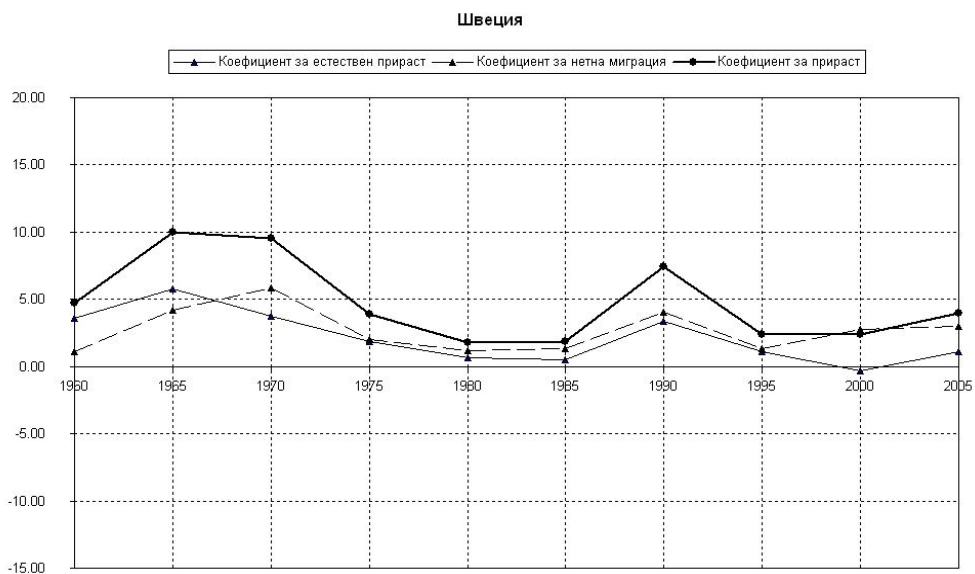
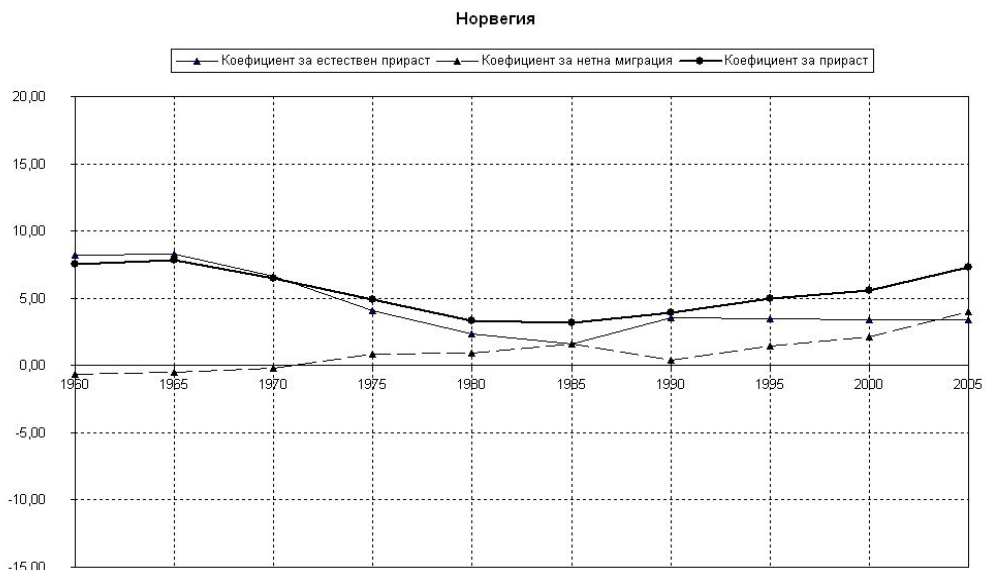
Трябва да добавим още, че миграционните потоци към Западна Европа от 60-те години са били съставени преимуществено от работници от Третия свят, които са привлечени, за да попълнят недостига на работна сила в една бързо развиваща се икономика след войната. По-късно голяма част от тези работници се заселват заедно със семействата си, за да доведат днес до етническата хетерогенност и демографското разнообразие, наблюдавано в тези страни, включително и по отношение на раждаемостта и размера на семействата.

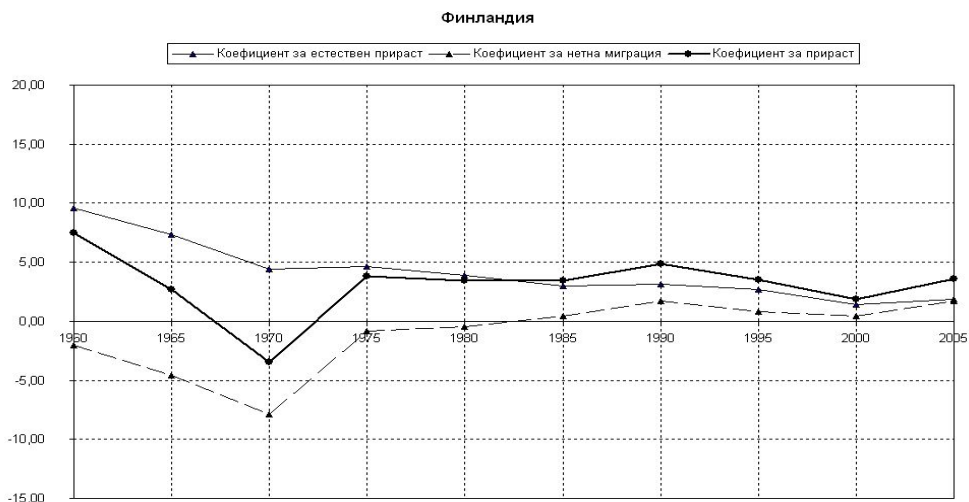
Можем да предпологаме, че увеличението на естествения прираст, наблюдавано през 90-те години на ХХ век в Австрия, Германия и други западноевропейски страни, се дължи на притока на имигранти от бившата Източна Европа, които в болшинството

си са млади хора в репродуктивна възраст. Този приток е довел до "демографско подмладяване" в Западна Европа и се отразил както на раждаемостта, така и на смъртността, а разбира се и върху естествения прираст.

В **Скандинавските страни** (fig. 2) също се наблюдава намаление на естествения прираст до 1985, след което започва известно оживление, преминаващо в стационарност. В Норвегия се наблюдава нарастване на миграционния прираст след 1990 г., което вероятно се дължи на притока на имигранти от бившата Източна Европа. В Швеция този феномен се извършва чрез имиграционни вълни - през 1990 и след 2000 г. Във Финландия демографските показатели бележат успокоение след 1975 г., което се дължи на силната рестриктивна политика на държавата спрямо имиграцията

Фиг.2 Фиг. 2. Динамика на естествения, миграционния и общия прираст на населението (1960-2005 г.): Норвегия, Швеция, Финландия (коефициенти на 1000 души от населението)

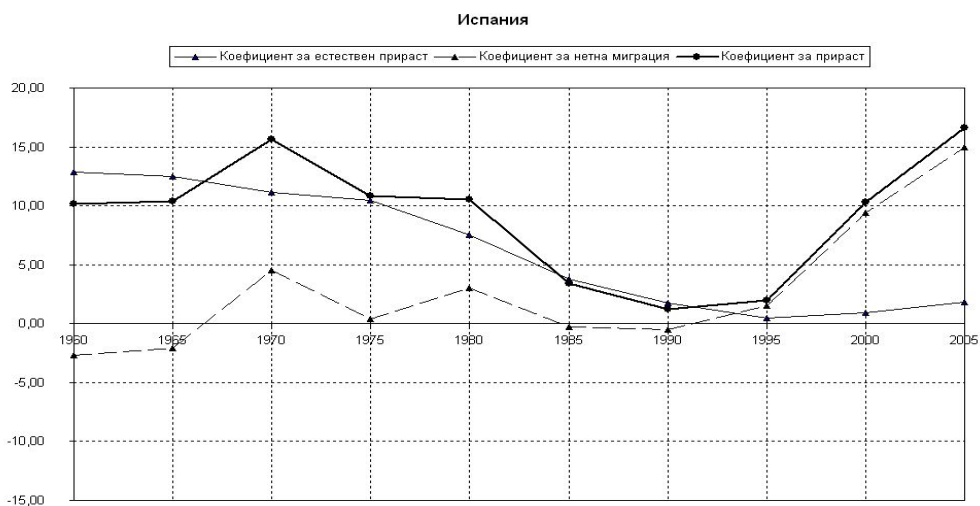

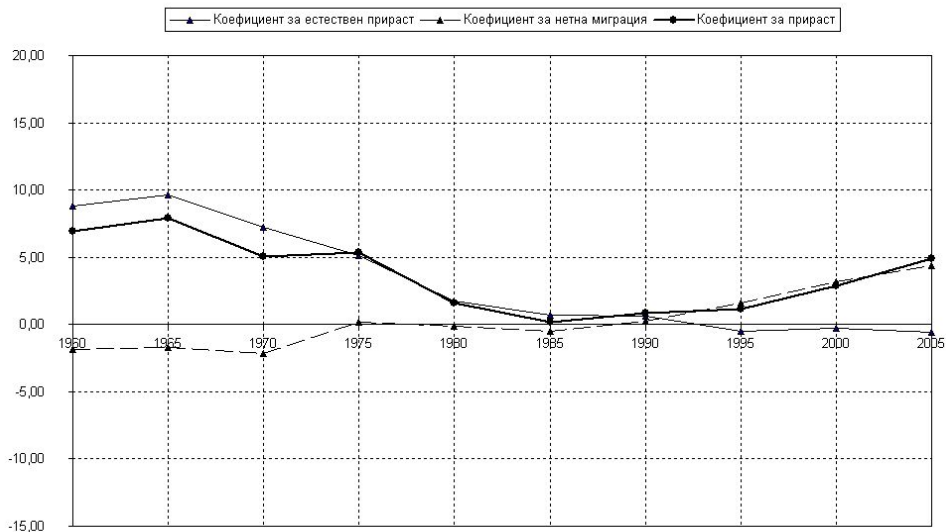
За страните от Южна Европа – Гърция, Италия и Испания (фиг. 3) е характерно постепенно намаление на естествения прираст и достигане до стойности, близки до нулевия естествен

прираст, които се задържат през последното десетилетие. Динамиката на общия прираст се определя почти изцяло от динамиката на външната миграция, която в този период нараства.

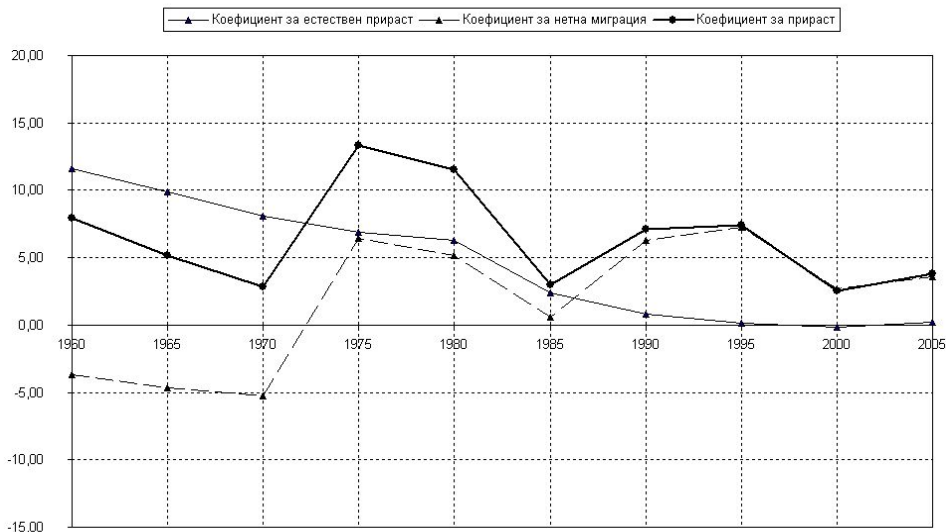
Фиг. 3 Фиг. 3. Динамика на естествения, миграционния и общия прираст на населението (1960-2005 г.): Испания, Италия, Гърция (коефициенти на 1000 души от населението)

Италия

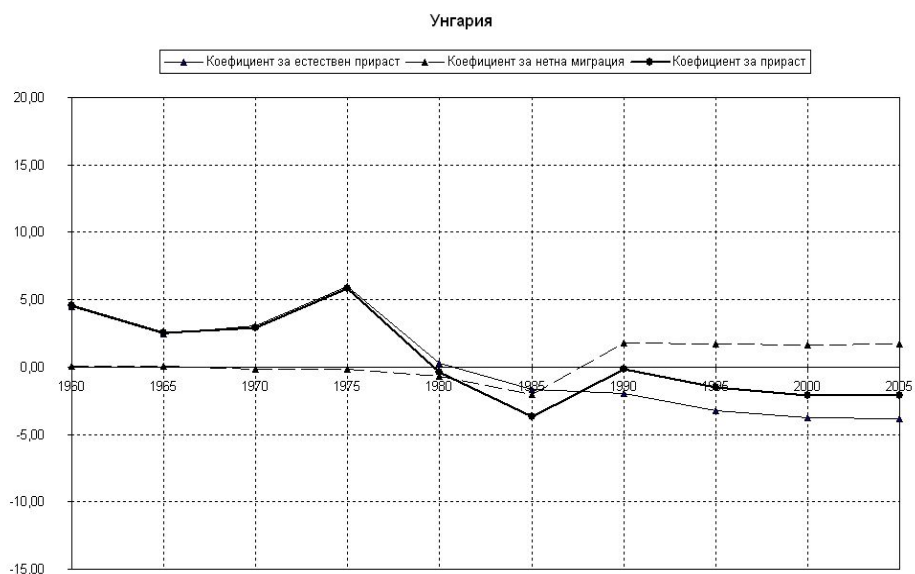
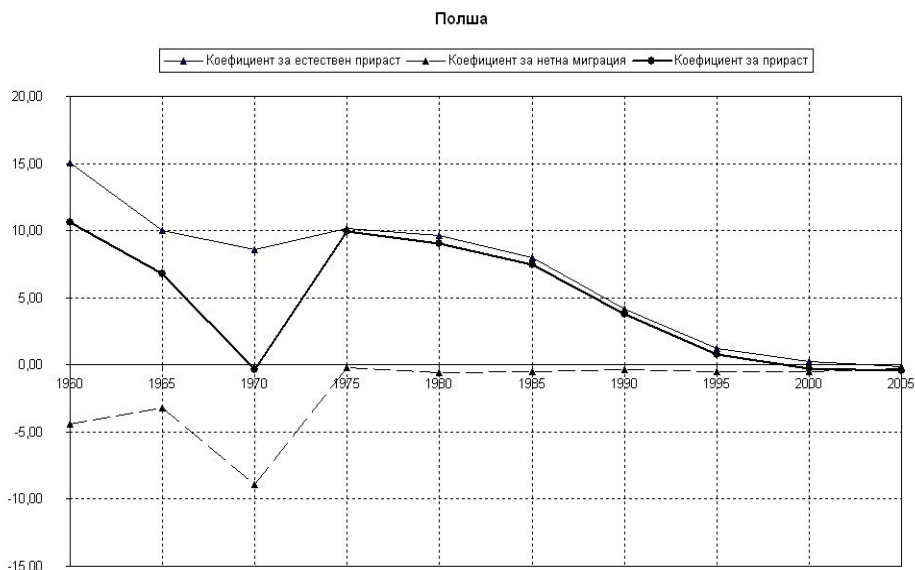
Гърция

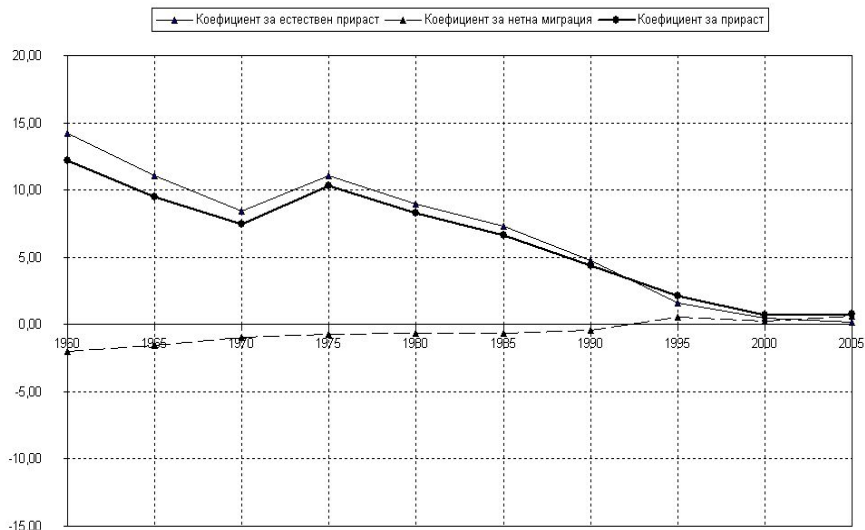
Регионът на **Централна и Източна Европа** частично се припокрива с този на Балканските държави. Към Централноевропейски страни сме

включили Полша, Чешката република, Словакия и Унгария, а към "Източна Европа" - страните от бившия Съветски съюз.

Фиг. 4 Фиг. 4. Динамика на естествения, миграционния и общия прираст на населението (1960-2005 г.): Полша, Унгария, Словакия (коефициенти на 1000 души от населението)

Словакия

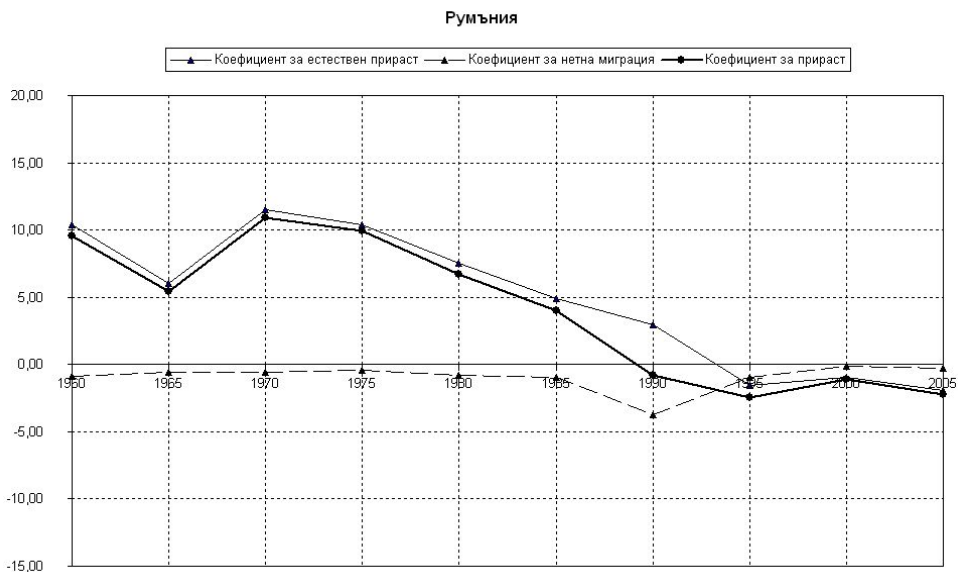
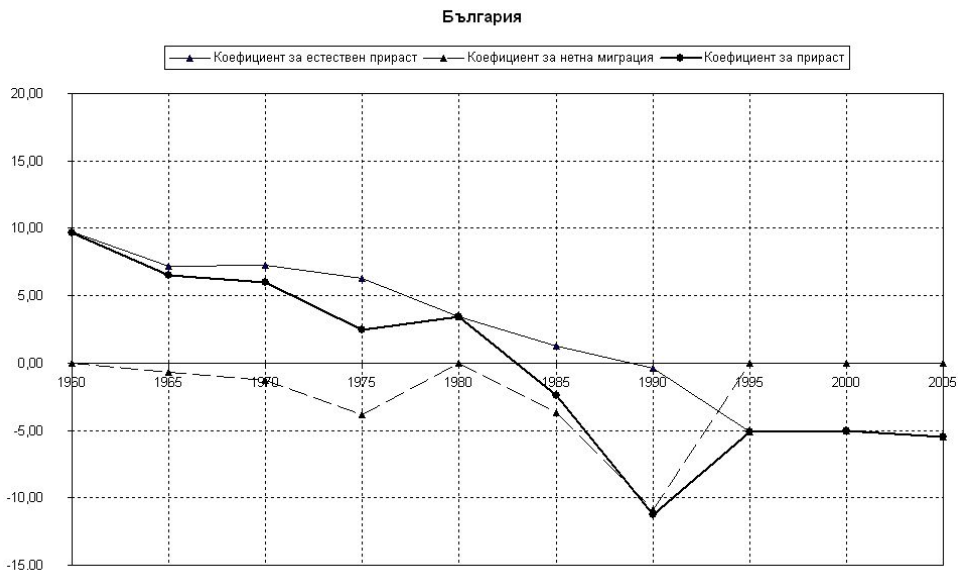
В централноевропейските страни Полша, Унгария, Словакия (фиг. 4) естественият прираст намалява плавно след 1975 г. Още от края на 60-те и началото на 70-те години на XX век демографските мероприятия за повишаване на раждаемостта, проведени в Румъния, България, Унгария и други страни, са се отразили върху тази динамика, като са предизвикали две “вълни” – на повишение (до 1975 г.) и след това – на компенсационно намаление. В някои от страните от Централна Европа, като Унгария, външната миграция е положителна след 1990 г., което предизвиква известна компенсация на негативния естествен прираст. В Полша и Словакия, обаче такива миграционни потоци не се наблюдават и демографските процеси се развиват съвсем плавно през

последните години, като се колебаят около нулевия прираст.

Подобни “вълни” се наблюдават в Полша, както и в другите бивши социалистически страни, включително и в България.

Ако разгледаме динамиката на тези процеси в **Балканските страни** (фиг. 5), ще установим, че най-големи са тези “вълни” в Румъния. В България около 1990 г. се наблюдава силна емиграционна вълна, която довежда до силен спад в общия прираст, след което се наблюдава начало на процес на оживление, но достигнатите стойности, около които процесът се стабилизира, засега са отрицателни. Естественият прираст е около нулата, но нетната миграция се задържа около –5 на хиляда през последните 15 години.

Фиг. 5 **Динамика на естествения, миграционния и общия прираст на населението (1960-2005 г.): България, Румъния, Македония**
(коэффициенти на 1000 души от населението)

България е една от страните със силни демографски сътресения през разглеждания период, включително и през десетилетията на промяната. Общият прираст е отрицателен, особено

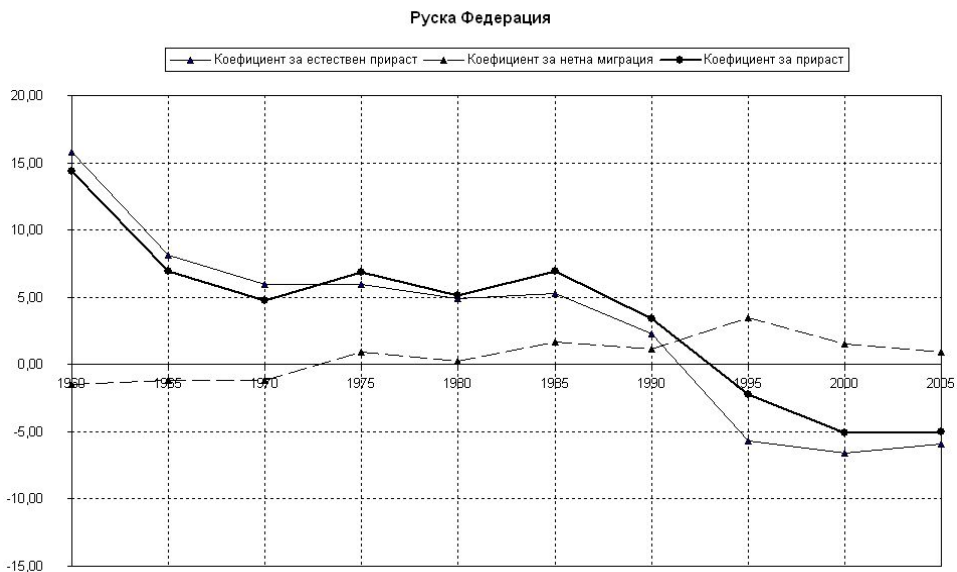
в годините на силни емиграции (около 1990 г.), но също така и през годините след 1989 г. Естествения прираст е отрицателен след 1990 г., а миграциите не се отчитат от статистиката, така че не

може да се покаже тяхното влияние върху общата демографска динамика.

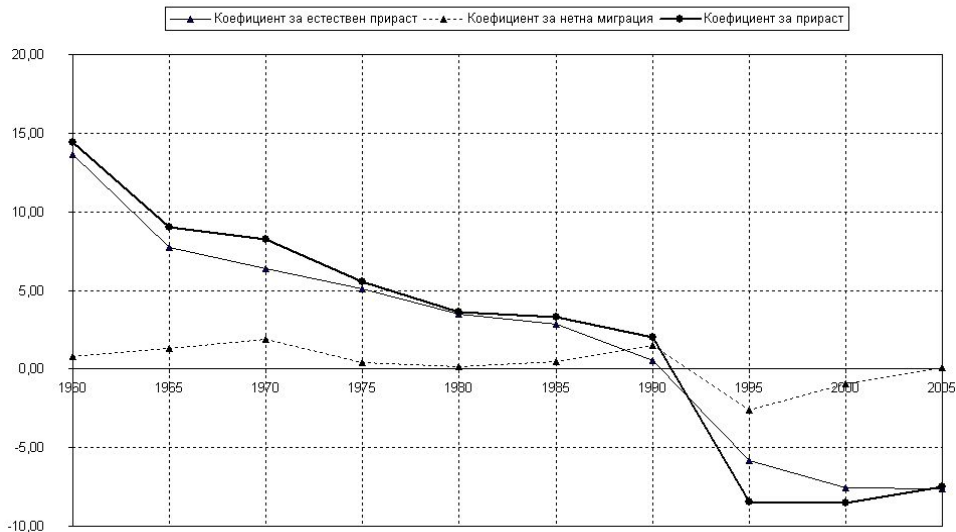
В Румъния тенденциите са аналогични, макар че в миналото демографските катаклизми, причинени от пронаталистичната политика (от края на 60-те години на XX век) са по-значителни. Намаляващата тенденция на естествения прираст, започнала още от 1970 г., продължава и до днес, с известни колебания между 1995 и 2000 г. За сравнение можем да отбележим, че в Бившата Югославска Република Македония, например, тенденциите са много по-плавни, няма сътресения. Естествения прираст закономерно намалява след 1965 г., но няма рязки отклонения от общия тренд. В съответствие с това общият прираст на населението също така намалява плавно, но до 2000 г. той е все още положителен.

В бившите републики на Съветския съюз - Руската федерация, Украйна и Литва (фиг. 6), демографската динамика показва тенденции на намаление на общия прираст след 1990 г., главно вследствие на намалението на естествения прираст. Миграционният прираст, отчетен в тези страни, обикновено е около нулата. Единствено в бившите Прибалтийски републики (включително Латвия и Естония, непоказани на графиките) има вълни на емиграция след началото на демократичните промени в края на 80-те години на XX век.

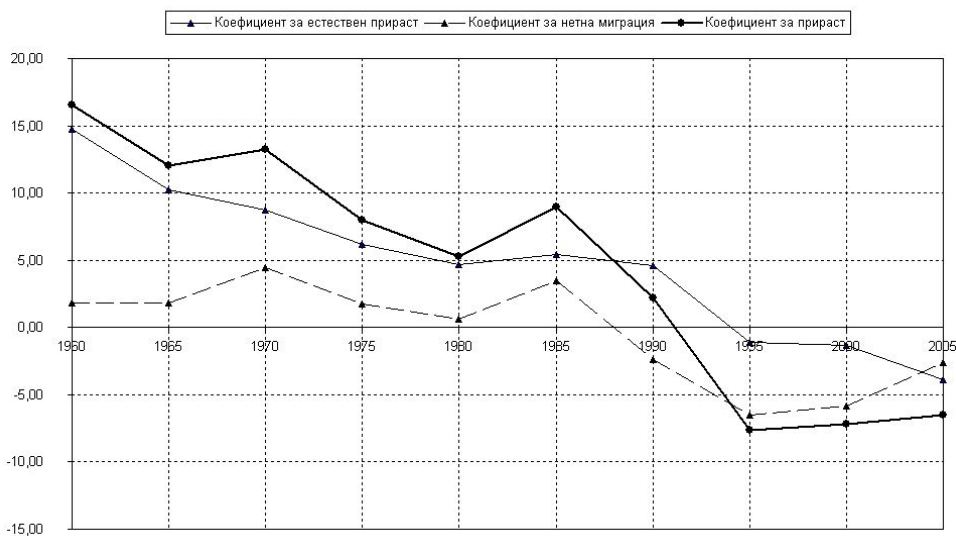
Фиг. 6. Динамика на естествения, миграционния и общия прираст на населението (1960-2005 г.): Руска Федерация, Украйна, Литва (коэффициенти на 1000 души от населението)

Украина

Литва

Заклучение

Демографската динамика в европейските страни е твърде различна в зависимост от регионите на Европа и различното социално-икономическо развитие на отделните държави след Втората световна война. Наблюдава се една обща тенденция на намаление на естествения прираст, вследствие на

продължаващото намаление на раждаемостта, с тенденция към приближаване към нулевия естествен прираст. Тази тенденция, обаче се установява по специфичен начин в различните страни и региони, като върху нея оказват влияние не само националните особености на демографското развитие, но и

миграционните движения, които се извършват на територията на съответните държави.

Навлизането на младо население в Западна Европа от Третия свят през 60-те години и от Източна Европа през 90-те години на XX век, несъмнено е допринесло за подобряване на демографските условия на възпроизводство и до поддържане на по-високи равнища на естествения и общия прираст. Обратно, отливът на младо население, характерен за Източна Европа, включително и за България през последните две десетилетия, води до задълбочаване на процеса на демографско остаряване (наследен от миналото), а с това - до намаление на раждаемостта и увеличение на смъртността (когато тези процеси се измерват с брутни коефициенти, на 1000 души от цялото население). В резултат

на това общият прираст е отрицателен и това води до циклично "влошаване" на основните параметри на демографското възпроизводство.

Независимо от наблюдаваните до този момент тенденции, трябва да отбележим, че демографската система съдържа в себе си вградени механизми на саморегулация, които в крайна сметка, за дълги периоди от време и за големи териториални единици, води до "заглаждане" на различни резки отклонения от плавното, закономерно развитие. Ролята на демографията е да покаже именно тези закономерни тенденции, към които се стреми населението на Европа като цяло. Българското население неминуемо ще се адаптира към новите условия и ще продължи да се развива и да се възпроизвежда в обединена Европа

ПРИЛОЖЕНИЕ

Използвани съкращения на европейски държави³⁵:

Албания	AL		
Андора	AND, AD		
Армения	ARM, AM	Литва	LIT, LT
Австрия	A, AT	Люксембург	L, LU
Азербайджан	AZ	Малта	M, MT
Белгия	B, BE	Молдова	MOL, MD
Босна и Херцеговина	BOS, BA	Нидерландия	NL
България	BG	Норвегия	N, NO
Хърватия	CRO, HR	Полша	PL
Кипър	CY	Португалия	P, PT
Чехия	CR, CZ	Румъния	R, RO
Дания	DK	Руска федерация	RF, RU
Естония	EST, EE	Сан Марино	RSM, SM
Финландия	FIN, FI	Събия и Черна гора	SCG, CS
Франция	F, FR	Словакия	SR, SK
Грузия	GEO, GE	Словения	SLO, SI
Германия	G, DE	Испания	E, ES
Гърция	GR, EL	Швеция	S, SE
Унгария	H, HU	Швейцария	CH
Исландия	IS	Македония	MAC, MK
Ирландия	IRL, IE	Турция	TR
Италия	I, IT	Украйна	UKR, UA
Латвия	LAT, LV	Обединено кралство	UK
Лихтенщайн	FL, LI	Беларус	BEL, BY

³⁵ Използвани са съкращения, възприети от Европейския съюз Евростат.

Списание “Икономика и управление” е издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 4 броя годишно. Неговото разпространение се извършва чрез абонамент на адреса на редакцията. Цената на 1 брой е 6 лв.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят хартиен и електронен носител, във формат А 4, шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.
8. Получените ръкописи не се връщат на авторите.
9. Списание то се издава с финансовата подкрепа на авторите, поради което за публикуването на всяка статия се заплаща сумата от 30 лв.
10. За представяне на актуални публикации и за публикуване на рецензии и отзиви за научни трудове се заплащат 20 лв.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

Изд. Стопански факултет
При ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

Тираж: 150 бр.
Предпечатна подготовка: Лъчезар Гогов

ISSN: 1312-594X

Печат: Документен център “Авангард” - София